Frédéric Lenoir

Spinoza Mucizesi

Çeviren: Aslı Sümer

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

5. basım

Spinoza Mucizesi Frédéric Lenoir

FELSEFE

FRÉDÉRIC LENOIR
SPİNOZA MUCİZESİ
HAYATIMIZI AYDINLATACAK BİR FELSEFE

ÖZGÜN ADI
LE MIRACLE DE SPINOZA
(Une philosophie pour éclairer notre vie)

COPYRIGHT © LIBRAIRIE ARTHÈME FAYARD, 2017

FRANSIZCA ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
ASLI SÜMER

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2019
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
DEVRİM ÇETİNKASAP

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ
IŞIK DOĞANGÜN

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: EYLÜL 2020, İSTANBUL
5. BASIM: HAZİRAN 2022, İSTANBUL

ISBN 978-625-405-068-8

BASKI
ALİOĞLU MATBAACILIK BASIM YAYIM VE KAĞIT SANAYİ TİCARET LTD. ŞTİ.
ORTA MAH. FATİN RÜŞTÜ SK. NO:1-3/A BAYRAMPAŞA / İSTANBUL
Tel: (0212) 612 95 59 Sertifika No: 45121

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

ÇEVİREN: ASLI SÜMER
1975 yılında Üsküdar'da doğdu. Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi bölümünden mezun olduktan sonra *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*'de (EHESS) sosyoloji yüksek lisansını tamamladı. Herkesin daha iyi şartlarda yaşayabileceği toplumsal koşulları oluşturma yönünde en çok katkı yapan düşünürlerin kitaplarını çeviriyor. 2011 yılından bu yana annelik de yapmaktadır.

Felsefe

Spinoza Mucizesi

Hayatımızı Aydınlatacak Bir Felsefe

FRÉDÉRIC LENOIR

Çeviri: Aslı Sümer

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

"Dalga geçmemeli, ağlayıp sızlamamalı,
nefret etmemeli; anlamalı."

Baruch Spinoza

İçindekiler

Önsöz: Spinoza Mucizesi ix

I
Hem Politikada Hem Dinde Devrimci

1. Felsefi Dönüşüm 3
2. Yaralı Bir Adam 11
3. Özgür Bir Düşünür 17
4. Eleştirel Bir Kitab-ı Mukaddes Okuması 25
5. Spinoza ve Mesih 39
6. Yahudiliğe İhanet mi? 45
7. Aydınlanmanın Öncüsü 53

II
Bilgelik Ustası

1. Etika: Kusursuz Sevinç İçin Bir Kılavuz 63
2. Spinoza'nın Tanrı'sı 71
3. Kudret, Yetkinlik ve Sevinçte Büyümek 81
4. Bizi Yöneten Hisleri Anlamak 89
5. Arzuyu Büyütelim 97
6. İyinin ve Kötünün Ötesinde 105
7. Özgürlük, Ebediyet, Sevgi 111

Sonuç: Spinozacılığın Büyüklüğü ve Sınırları 123
Sonsöz: Robert Misrahi'yle Diyalog 129

Kaynakça 139

Önsöz

Spinoza Mucizesi

Hayatın bizim için bazı ilginç sürprizleri vardır. İnsanlığın en büyük dâhileri arasında yer alan iki insan; bir aydan az arayla doğdular, birbirlerine birkaç kilometre ötede gayet mütevazı hayatlar yaşadılar, görece genç (biri kırk üç, diğeri kırk dört yaşında) ve arkalarında borç bırakarak, yoksul öldüler. Her ne kadar eserleri sağlıklarında bir miktar başarı yakalamış olsa da dehâlarının tanınması ve dünya çapında etkiye sahip olmaları ölümlerinden ancak iki asır sonra gerçekleşti. Biri ressamdı, diğeri filozof. Her ikisi de 1632 yılında Hollanda'da doğmuştu. Johannes Vermeer ile Baruch Spinoza birbirleriyle hiç karşılaşmadılar. Hal böyleyken sadece biyografilerinde değil, eserlerinde de şaşırtıcı bir benzerlik vardır: ışık. Vermeer'in iç mekânlarındaki ışığın şahaneliği, Spinoza'nın ispatlarının parlaklığını hatırlatır, insana ve dünyaya başka türlü bakmamızı sağlar.

Spinoza'yla karşılaşmam hayli geç gerçekleştiyse de hayatıma en çok tesir eden karşılaşmalardan biri oldu. Vermeer'in neden beni en çok etkileyen ressam olduğunu o zaman anladım: Tablolarındaki ışığın ortaya koyduğu ahengin, aynen filozofun düşüncesi gibi, bana son derece huzur veren bir etkisi vardı.

Üniversitede felsefe okuduğum 80'li yılların başında Spinoza resmi müfredata dahil değildi. Bir siyaset felsefesi dersinde bahsi geçmişti, o kadar. 16. yüzyılda Hollanda'da yaşamış bu Portekiz asıllı Yahudi filozofun düşüncesiyle gerçek anlamda tanışmam 2012'de, *Mutluluğa Dair: Felsefi Bir Yolculuk* başlıklı kitabımı yazarken oldu. Beni *Etika*'nın yoluna, Spinoza'yı çok iyi bilen iki dostum Raphaël Enthoven ve Bruno Giuliani soktu ve bundan ötürü onlara müteşekkirim: Okumaya başlar başlamaz vuruldum. Evvela –bir ayna etkisinin yaşandığı her çarpılmada olduğu gibi– kendi dünya tasavvurumdan bir şeyler bulduğum için. Ardından, beni henüz keşfetmediğim yollara sürüklediği ve çok yerinde yeni sorular sormaya mecbur bıraktığı için. Beş yıldır neredeyse her gün onunla vakit geçiriyorum. Bütün fikirlerini paylaşmasam bile çok yakın bir dostum haline geldi. Kısa hayatında karşı karşıya kaldığı çok sayıda müşkülata rağmen, Spinoza felsefesinin kalbi sevinçtir ve bu sevincin etkisi beni iki yıl sonra, tam kendim de bir güçlüğe göğüs germekteyken *Hazzın Gücü*'nü yazmaya itti.

Temel eseri *Etika*'yı okumak kolay bir iş değil. Pek çok kez okudum ancak bazı pasajlar bana hâlâ anlaşılmaz geliyor. Fakat güçlüklerin hiç önemi yok çünkü her okuyuşta sürekli zihnimi canlandıran, beni coşturan, bazen bakışımı değiştiren ve daha iyi yaşamama yardımcı olan yeni bakış açıları elde ediyorum. Spinoza insanın hayatını değiştirebilecek yazarlardan. Bergson'dan Einstein'a, ona olan borçlarının büyüklüğünü teslim eden büyük düşünürler saymakla bitmez. Burada sadece, mizacımızın onunkinden çok farklı olması halinde bile Spinoza'nın zihnimizi nasıl aydınlatabileceğini, yüreğimizi nasıl ferahlatabileceğini son derece isabetli şekilde ifade eden Goethe'nin sözlerine yer vermek istiyorum. Faust'un yazarı *Anılar*'ında şöyle yazı-

yordu: "Olağanüstü bir adamın şahsiyetini ve öğretisini doğrusu biraz yarım yamalak ve sanki kimseye belli etmek istemezmiş gibi benimsemiş, fevkalade etkilerini hissetmeye başlamıştım bile. Üzerimde çok belirleyici bir etkisi olan ve düşünme şeklime muhtemelen derinden nüfuz etmiş bu müthiş zihin Spinoza idi. Tuhaf tabiatıma uygun düşecek bir kendini yetiştirme aracını koca dünyada beyhude aradıktan sonra bu filozofun *Etika*'sına denk geldim. Bu eserin bana kattıklarını veya benim esere neler kattığımı değerlendirmem imkânsız ama ihtiraslarımı yatıştırıyordu ve adeta önümde, hem manevi hem de hissedilen dünyaya dair büyük ve özgür bir perspektif açılıyordu. (...) Öte yandan en yakın birlikteliklerin zıtlıklardan doğduğunu da burada inkâr edecek değilim. Spinoza'nın her şeyi yatıştıran sükûneti, benim her şeyi yerinden oynatan coşkumla tezat oluşturuyordu; matematik yöntemi benim karakterimin ve şairane ifade biçimimin zıddıydı ve beni onun tutkulu talebesi, önde gelen hayranı yapan tam da ahlaki meselelere elverişiz addedilen o düzenli yöntemi idi. (...) Kendimi bu okumaya verdim ve bakışımı kendime çevirdiğimde, dünyaya dair bu kadar berrak bir bakışa hiç sahip olmadığıma artık kaniydim."[1]

Goethe'nin etkileyici biçimde vurguladığı şey *Etika*'nın son derece kuru, geometrik yapısı ile, özellikle de en tutkulu karakterler üzerindeki yatıştırıcı gücü arasındaki tezattır. Spinoza, gerçekliğin tamamını bir araya getiren derin ahengin ve aklın varlığını neredeyse nesnel bir şekilde ispatlama iddiasına sahiptir. "Var olan yegâne cevher" biçiminde tanımladığı Tanrı'dan yola çıkarak –kozmik düzenden tutkularımızın karmaşasına dek– her şeyin bir nedeni olduğunu ve evrensel doğa kanunlarının her şeyi izah ettiğini ispatlamaya girişir. Kaoslar görüntüden ibarettir; tesadüf de yoktur mucize de.

---

1 Goethe, *Mémoires*, *çev*: Jacques Porchat, Paris, Hachette, 1893, s. 537 ve 572.

Nedenlerini iyice anlamak suretiyle su yüzüne çıkartmak isteyeceğimiz bir mucize varsa şayet, o da Spinoza mucizesidir! Hem derin hem de devrimci böylesi bir entelektüel inşayı yirmi yıldan az bir zamanda nasıl gerçekleştirebilmiştir bu adam? Zira göreceğimiz gibi Spinoza düşüncesi siyasi, dini, antropolojik, psikolojik ve ahlaki alanlarda gerçek bir devrim yaratmıştır. Tek hakikat kriteri olarak aklı dikkate alan Spinoza, aklın tüm insanlar ve tüm zamanlar için aynı olmasından ötürü, kendini daha en baştan evrensellikte ve ebediyette konumlandırır. Mesajının, ne geçecek zamanın yıpratıcılığından ne de kendisinin doğuştan gelen özelliklerinden etkilenmeyeceği iddiası da bundandır.

Akılcılığı Descartes'ın, düalizm temelinde başlattığını biliyoruz. Bir yanda maddi dünya diğer yanda manevi dünya vardır. Spinoza da aklın tarafında konumlanır ancak bu ikiliği önemli ölçüde aşar. Geometrik kesinliğe sahip düşüncesi; yaratıcı ile yaratılan, manevi ile maddi arasına ayrım koymak yerine insan ile doğayı, ruh ile bedeni, metafizik ile etiği aynı hareket dahilinde ele alan genel bir felsefe inşa etmek üzere, var olan sistemleri yapıbozuma uğratır.

Bu entelektüel darbeyi gericiliklerin, hoşgörüsüzlüklerin, fanatizmin hüküm sürdüğü 17. yüzyılda gerçekleştiren ve her tür konformizmden uzak duran Spinoza –ki eserleri tüm dinlerce mahkûm edilir–insan zihnini geleneklerden ve muhafazakârlıklardan özgürleştirir; hem de her alanda. 20. yüzyılda Albert Einstein onun eserinde, gerçekleştirmekte olduğu fizik devriminin metafizik uzantısını görür. Öte yandan insana dair tasavvuru son derece çağdaştır. Bedenle ruhu barıştırmış; hisler, düşünce ve inançlar yapbozunu birleştirmiştir. Bugün meşhur nöropsikolog Antonio Damasio bile Spinoza'yı, duygular üzerine düşüncelerinin öncüsü olarak görür. Aynı anda aydınlanmaya, Kutsal Kitap tefsirlerine ve dinler tarihine ilham kaynağı olduğu, daha bu

disiplinler kurulmamışken dilbilimci, sosyolog ve etolog olduğuna kuşku yoktur.

Spinoza kesinlikle muhteşemdir ve entelektüel kudretini takip etmek bazen çok zor olsa da düşünceleri sadece ve sadece; hiçbir buyurgan istikamet belirlemeksizin, herkese neşenin yolunu gösteren bir bilgelik sunma hedefi taşır.

Flaubert ondan bahsederken "Ne adam, ne kafa, ne bilgelik ve nasıl bir zihin!" der heyecanla. Ancak beşeri bilimlerde olduğu kadar biyolojideki ilerlemelerin de onun pek çok tezini doğrulamak üzere ortaya çıkması için 20. yüzyılı beklemek gerekecektir. Flamancayı, Portekizceyi ve İspanyolcayı akıcı konuştuğunu, İtalyanca, Almanca ve Fransızcanın yanı sıra dört eski dili (Kitab-ı Mukaddes İbranicesi, Aramice, Grekçe ve Latinceyi) okuyabildiğini de ekleyelim.

Aksiyomlar, tanımlar, önermeler, ispatlar, önerme sonuçları ve notlardan oluşan karmaşık yapısı *Etika*'yı okumayı güçleştirse de diğer eserleri daha akıcı ve kolay okunabilecek şekilde yazılmıştır. Spinoza, zamanının aydınlarına benzer şekilde süssüz bir Latinceyle yazar ve birkaç onyıl evvel Descartes'ın yaptığı gibi, ortaçağ skolastiğine ait klasik metafizik sözdağarcığını kullanır. Zaman zaman bize yabancı gelebilecek bu sözdağarcığını, bu eserde Spinoza'nın tezlerini sunarken yeri geldikçe izah edeceğim. Öte yandan görece az yazdı ve maruz kaldığı zulümden ötürü, yaşarken sadece iki kitap yayımlatabildi: *René Descartes Felsefesinin İlkeleri* (1663) ve *Teolojik Politik İnceleme* (1670).[1] Diğer eserleri ölümünden bir yıl sonra, 1678'de yayımlandı: (1675'te tamamlanan) *Etika* ve tamamlanmamış diğer eserleri *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*, *Politik İnceleme* ve *İbranice Dilbilgisi Elkitabı*. Sonradan bulunan ancak onun elinden çıktığı kesin olmayan iki kısa bilimsel inceleme de vardır: *İhtimal Hesabı* ve *Gökkuşağı*

1 Buradan sonra TPİ biçiminde kısaltılacaktır. –ç.n.

İncelemesi. Çeşitli muhataplarının cevapları dahil seksen dört mektupluk yazışma içerisinde kendisine ait kırk sekiz mektubu da eserleri arasına ekleyebiliriz.

Yazı ve mektuplaşmalarının yanı sıra, hayatından haberdar olmamıza vesile olan beş kaynak daha vardır: *Öldükten Sonra Yayımlanan Eserleri*'nin önsözü (1678 tarihlidir, kısa ancak güvenilirdir); Pierre Bayle'ın, *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük*'ünde kendisine ayırdığı madde (1697, Spinoza'nın bilgeliğinden büyülenmekle birlikte gayet mizahi bir dille fikirlerine karşı çıkar.); babasının yirmi yıl önce yazdığı *Üç Sahtekâra Dair İnceleme*'ye Sébastian Kortholt'un yazdığı önsöz (1700, sahtekârlardan biri Spinoza'dır.); Rahip Jean Colerus'un *Spinoza'nın Hayatı* (1704, Spinoza'nın fikirlerini reddeder ancak kendisini hayli etkilemiş olan bu şahsiyetin hayatı üzerine ciddi bir araştırma yapmıştır.) ve 1719'da Fransız hekim Jean-Maximilien Lucas'nın (Spinoza'nın talebesidir ve filozofun yakınlarından gelen bazı eski belgelerden ilham almıştır.) *Benoit de Spinoza'nın Hayatı ve Zihniyeti* adlı kitabı.

Spinoza *Etika*'da, düşüncelerimizle duygularımızın birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu anlatır. Ben de mümkün olduğunca bu farklı kaynaklara başvuracağım ve Spinoza'nın düşüncesini, hayatından yola çıkarak, kesin biçimde bilinemeyip tartışmalı olmaya devam eden konuları da belirterek aydınlatmaya çalışacağım. Öte yandan, hayatı boyunca fikriyle amelinin tutarlı olması için uğraşan bu filozofun hem karakterine hem de hayat tarzına dair hayli net bir fikre sahip olmaya yetecek miktarda olgudan haberdarız. Spinoza'nın bize bu kadar yakın ve aslında bir düşünürden fazlası olması tam da bu nedenledir: Bizi kendisi gibi özgür ve mutlu kılmak amacıyla, bakışımızı değiştirmeye çalışan bir bilgedir her şeyden önce.

Spinoza, felsefi sisteminde her şeyin merkezine aklı yerleştirir. Uzak galaksilerden insanın kalbine varıncaya

kadar, gerçekliğin tamamının tüm olguları izah eden değişmez kanunlarca yönetildiğine kanidir ve bunu ispatlamaya çalışır. "İnsan, krallık içindeki bir krallık değildir"[1] der. O da doğanın bir parçasıdır ve canlılığın evrensel yasalarına tabidir. Kendisine âlemde farklı bir konum sağlayan hiçbir ayrıcalığa sahip değildir (Burada, tüm Yahudi ve Hıristiyan ilahiyatından ve aynı zamanda Descartes düşüncesinden kuvvetli bir kopuş görürüz.). Her tabiat olayında olduğu gibi burada da insanın, nedensellik yasalarına karşılık gelen davranışlarını anlamak için bu yasaları bilmek yeterlidir. Aklın bizi belirleyen mekanizmaları kavramaya muktedir olduğuna inanan Spinoza kendimizi, tutkularımızı, heyecanlarımızı, arzularımızı, bünyemizi titizlikle gözlememize dayanan ve bizi hür kılacak tek yol olma niteliği taşıyan bir özgürleşme yolu önerir.

Gerçeğin tümüyle anlaşılır olduğuna dair bu inanç Spinoza fikriyatının köşe taşıdır. Ona göre hiçbir şey akıldışı değildir. Akıldışı olduğuna hükmedilen bir davranış sergileyebiliriz elbette, ancak bu davranış da keşfedilmesi gereken nedenlerle izah edilebilecektir. Kıskançlığın veya öfkenin –en delicesinin bile– bir fırtına ya da yanardağ patlaması kadar mantıklı bir izahı vardır. Spinoza'nın eserlerinde üç yerde geçen şu ifadeyi böylelikle anlayabiliriz: "Dalga geçmemeli, ağlayıp sızlamamalı, nefret etmemeli; anlamalı."[2] Bu cümleyi elinizdeki kitabın epigrafı olarak seçtim çünkü Spinoza'nın felsefi yaklaşımına hâkim olan genel niyeti mükemmel şekilde özetliyor: Olaylar karşısında anlık hislerimizle hareket etmek yerine onları anlamaya çalışalım. Her şeyin bir nedeni olduğunu anladığımızda ve falanca

1 *Etika*, III. kitabın önsözü.

2 *TPİ*'nin başında, *Etika*'nın üçüncü bölümünde ve Henry Oldenburg'a 30 numaralı mektupta geçer bu ifade. Kafa karıştırıcı olmasından ötürü, "gülme" yerine "dalga geçme" şeklinde çevirmeyi tercih ediyorum. Zira Spinoza'nın gülmekle hiçbir derdi yoktu. Burada alay etmeyi, kederli bir tutku olan, başkalarına zarar verecek şekilde gülmeyi eleştirmektedir.

doğa olayını yahut filanca insan davranışını ortaya çıkartan nedenler zincirini kavradığımızda ahlaki yargı, istihza, şikâyet, nefret veya öfkeden hiçbiri kalmayacaktır geriye. Akılcı, doğru ve dolayısıyla sakin bir bakışla yaklaşamayacağımız hiçbir durum yoktur. Şu veya bu hareketi kınamaktan ya da eleştirmekten men etmez bu bizi ama mesela depremi nasıl ele alıyorsak bir suçu da öyle düşünmemizi sağlar: Kökenindeki doğal nedenler zincirinden kaynaklanan korkunç ama mantığa uygun bir şey. Sonuçları trajik olabilir ama hiçbir zaman akıldışı değildir ve bir suçludan nefret etmek, depremin sebebi olan doğadan nefret etmek kadar beyhudedir. Spinoza'nın nasıl derinlik psikolojisinin öncüsü olduğunu görebiliyoruz böylece ama aynı zamanda (Hıristiyanlık dinine de başka herhangi bir dine de hiç meyli olmamasına rağmen) Mesih'in düşüncesine olan hayranlığını neden o kadar sık ifade ettiğini de daha iyi anlıyoruz: Hiç durmadan "Yargılamayın" diyen Mesih, çarmıhta can çekişirken kendisiyle dalga geçen kalabalık için şu son derece güçlü sözü sarf etmişti: "Rabbim, onları affet çünkü ne yaptıklarını bilmiyorlar." Şayet biliyor olsaydı kitle, adaletsizce mahkûm edilmiş bu masumla dalga geçmez, aksine serbest bırakılması için uğraşırdı. Buda ve Sokrates de cehaletin, tüm kötülüklerin nedeni olduğunu söylemişlerdi. Bilgi ise tam tersine; değişimin, hakkaniyetli davranışın ve özgürlüğün yolunu açar.

Hayata dair olaylara yönelik tümüyle tutkulardan arınmış bu tarz bir yorum, tabiatıyla eleştiri oklarını üstüne çekebilir. Ancak temelindeki analiz bana göre bütünüyle doğrudur. Spinoza'nın, insan edimlerini neden yargılamadığını böylelikle anlıyoruz –ve buraya tekrar döneceğiz–: Düzeltebilmek için anlamaya çalışır. Kötülüğü, en derinlerdeki nedenlerini hedef alarak yenmek; zamanını öfkelenmekle, ağlayıp sızlanmakla, nefret etmekle ve kınamakla geçirmekten çok daha faydalıdır ona göre. Bu sayılanlar

çoğunlukla bizi bir şeyler yapmaktan alıkoyar. Bu, Spinoza felsefesinin okur okumaz kendime yakın bulduğum yanlarından biridir. Tüm eserlerimde ve çeşitli iletişim kanallarındaki demeçlerimde heyecanlı, çoğunlukla içi boş polemiklere girmek yerine sakince anlamaya ve açıklamaya çalışıyorum. Öfkelenmek veya isyan etmek elbette benim de yaşadığım şeyler ama bunu bir tavır haline getirmiyor, anlamak ama aynı zamanda (özellikle de çevreyle uyum becerilerine yönelik bir vakıf ve hayvan hakları derneği yararına[1]) eylemde bulunmak için anlık heyecanlarımı aşmaya çabalıyorum.

İşte sevgili okur, Spinoza'nın sadece ilham verici bir düşünür değil, aynı zamanda bir dost olmasının sebeplerinden biri bu. Diğer sebepleri, keyifle yazdığım bu kitap boyunca göstermeye çalışacağım.

1 fondationseve.org ve ensemblepourlesanimaux.org.

I

Hem Politikada Hem Dinde Devrimci

1

Felsefi Dönüşüm

"Her türden mutluluk ve mutsuzluk, yalnızca sevgiyle bağlandığımız nesnenin niteliğine bağlıdır."

Baruch Spinoza'nın ataları çok büyük ihtimalle, 1492'de kovularak Portekiz'e sığınan İspanyol Yahudilerindendi. Bu sürgünlerin çoğu –çoğunlukla zorla– Katolikliğe geçmiş kişilerdi (*conversos*) ve içlerinden, tahkirle *marrano* denilen bazıları gizlice Yahudi dininin vecibelerini yerine getirmeye devam ediyordu. Tekrar sürgün tehdidiyle karşı karşıya kalan Yahudilerin pek çoğu zorla vaftiz olurken bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'na, İtalyan kentlerine ve 16. yüzyılın sonlarına doğru da, İspanya hâkimiyetinden kurtulmuş Birleşik Hollanda Eyaletleri'ne göç etti. 1581'de kurulan Birleşik Hollanda Cumhuriyeti, 17. yüzyılda hem denizlerde hem de denizaşırı kapsamda İngiltere, Fransa ve İspanya'ya rakip önemli bir ticaret federasyonu haline geldi. Baruch Spinoza 1632'de dünyaya geldiğinde Birleşik Eyaletler hem en önemli tersanelere hem de Avrupa'nın en güçlü bankasına sahipti. Ama aynı zamanda, siyasi ve dini baskılara uğrayanlar için de güvenli bir limandı. Çoğunluğu Kalvinist olmakla birlikte

Hollandalılar çok sayıda Protestan mezhebine, Katoliklere ve Yahudilere karşı hoşgörülüydü. Bazen sindirilse de olabildiğince farklı siyasi ve felsefi fikir, Avrupa'nın başka yerlerine göre çok daha rahatça ifade edilebilmekteydi. Pek çok Yahudi işte bu yeni hoşgörü ortamına yerleşiyordu.

Baruch Spinoza'nın dedesi Pedro Isaac Espinhosa –soyadı "dikenlerle dolu bir yerden gelen" anlamına gelir– Portekiz'den Fransa'ya gider ve Amsterdam'a kalıcı surette yerleşmeden evvel bir süre Nantes'ta yaşar. Babası Micaël şehrin Yahudi mahallesinde, Rembrandt'ın evinin iki sokak ötesinde, sömürgelerden gelen ürünleri sattığı bir dükkân açar.[1] İlk evliliğinden Rebecca isimli bir kızı ve Isaac isimli bir oğlu olan Micaël, karısının ölümünden sonra evlendiği Hannah'dan iki çocuk sahibi daha olur: Myriam ve Baruch. Ancak kötü talih bir kez daha kendini gösterir ve yine karısını kaybeder. Üçüncü evliliğini, kendisine Gabriel isimli bir oğul verecek olan Esther'le yapar. Yani Baruch'un (İbranice "mübarek" anlamına gelir ve gündelik hayatta sıkça, Portekizce tercümesi "Bento"ya çevrilerek söylenirdi.) çocukluğu, daha altı yaşına gelmeden annesinin ölümüyle sarsılır.

Çok dindar bir adam olan Micaël, son derece güçlü bir şahsiyete sahip mütebahhir haham Saül Morteira tarafından yönetilen Talmud-Tevrat Sinagogu'nun en önemli maddi destekçilerindendir. Micaël, önemli kararlar alan ve hahamları seçen cemaat kurulu *parnassim*'e çok kez dahil olmuştur. Dolayısıyla Baruch küçük yaşta bu sinagoga ait Yahudi okuluna gitmiş, orada Kitab-ı Mukaddes'i İbranice okumayı, Yahudi şeriatını ve Talmud tartışmalarını öğrenmiştir. Öğrencisi Lucas'a göre, zihninin canlılığı herkesi hayranlık içinde bırakmaktaydı ve haham Morteira ona çok ümit bağlamıştı; muhtemelen bir gün kendisinin yerine

1 Spinoza'nın doğduğu ev Breestraat Sokağı 57 numarada idi. Yahudi mahallesindeki çoğu eski ev gibi yıkıldı. Bugün yerinde Musa ve Harun Katolik Kilisesi bulunmaktadır.

geçeceği umuyordu. Öte yandan yine Lucas'a göre "Yahudilerin en bilgililerinin bile çözmekte zorlandığı güçlükleri ortaya koyduğunda daha on beş yaşında yoktu ve basiret geliştirmek için çok genç bir yaşta olsa da, kuşkularının hocasını rahatsız ettiğini anlayacak kadar basiret sahibiydi".[1] Genç Baruch, cemaatinin doktrin konusundaki farklılıklara müsamaha göstermediğini ve dolayısıyla ihtiyatlı olması gerektiğini biliyordu. Nitekim *parnassim*'lerin[2] Uriel da Costa'da, Vahyedilmiş Yasa'yı ve ruhun ölümsüzlüğünü reddetme suçuna uyguladıkları cezaya şahit olduğunda on beşinde ya var ya yoktu. Otuz dokuz kırbaçla cezalandırılan adam, merasimin hemen ardından intihar etmişti. Bu olayın delikanlının zihnini derinden etkilediği su götürmez. Dinden uzaklaşır ve felsefeyle ilgilenmeye başlar.

On üç yaşından itibaren bir yandan sinagogdaki eğitimine devam ederken aynı zamanda babasına dükkânında yardım eder. Ancak Yahudi eğitimini yavaş yavaş bırakır (On sekiz yaşından itibaren, kayıtlı öğrenciler arasında adı yer almamaktadır.). İlahiyatla, yeni bilimlerle ve Hollanda'ya sığınmış bir başka isim olan çağdaşı René Descartes'ın düşüncesi başta olmak üzere felsefeyle tanışmasına vesile olan liberal Hıristiyan çevrelere artan bir sıklıkla girip çıkmaya başlar. 17. yüzyıl ortasında Birleşik Hollanda Eyaletleri sanat ve edebiyat cumhuriyetinin Avrupa merkezidir: Fizik, optik, tıp ve felsefe alanında dönemin en önemli ve en yenilikçi eserleri Amsterdam'da basılmaktadır. Namlı üniversiteler tüm Avrupa'dan bilginleri ve öğrencileri kabul etmekte; *gazette*'lerde ve yüksek fikir meclislerinde "yeni fikirler" tartışılmaktadır. Genç Baruch'un başına hayatının en belirleyici karşılaşması, entelektüel açıdan son derece verimli bu ha-

1 Jean-Maximilien Lucas, *La Vie de B. de Spinoza*, Spinoza, *Œuvres complètes* içinde, s. 1341.

2 Yahudi cemaatinin en varlıklılarından oluşan bu grup Hollanda'da cemaatten vergi almak, Yahudi şeriatını uygulamak ve yoksulları doyurmak gibi vazifeler üstlenmişti. –e.n.

rikulade ortamda gelir. 1652'ye doğru on dokuzundayken, çok renkli bir şahsiyet olan Franciscus Van den Enden'in Latince derslerine devam etmeye başlar.[1]

Anversli bir Katolik olan Van den Enden, çok genç yaşta dahil olduğu Cizvit tarikatında Latince ve Grekçe öğretmenliği yapar. Rahipliğe atanmasından hemen önce, bilmediğimiz sebeplerden ötürü tarikattan atılır ancak meselenin doktrinle ilgili ayrışmalar olduğu kesin gibidir, zira bu eski Cizvit sonradan, görülmemiş bir özgürlük sergileyecektir. Bir süre tıp tahsiline devam eder, evlenir ve 1645'te gittiği Amsterdam'da, tanınmış bir oymacı olan kardeşiyle beraber bir sanat mağazası açar. Bu teşebbüsün başarısızlığa uğramasının ardından, burjuvaların üniversiteye hazırlanan çocuklarına yönelik bir Latince okulu açar. Ancak pek itibarlı papaz Colerus'un, Spinoza biyografisinde son derece hasmane biçimde vurguladığına göre: "Şehrin en zengin tüccarları çocuklarının tahsilini, çok başarılı bir öğretmen olarak ünlenen bu adama bırakıyordu, ta ki talebelerine Latinceden başka şeyler de gösterdiği anlaşılıncaya kadar; bu genç insanların dimağlarına ateizmin ilk tohumlarını serpmekte olduğu en sonunda anlaşıldı." Colerus bunun ardından Van den Eden'in, Luter Kilisesi'ne bağlı kalmaya devam eden eski talebelerinin tanıklıklarına başvurur; bu eski talebeler "Şeytanın Okulu'ndan, son derece habis ve dinsiz bir hocanın elinden kendilerini vaktinde çekip alan ebeveynlerinin hatırası için hayır duası etmekten hiç usanmamışlardır."[2]

Eski Cizvit, pek çok kişinin "yıkıcı" diye tanımladığı özgün fikirleriyle hızla nam salmıştır: Tam ifade özgürlüğünü, kitle eğitimini ve demokrasi idealini savunmaktadır. Adı çok

1 Başka kaynaklara göre Spinoza Van den Eden'in derslerine girmeye, babasının 1654'teki ölümünden sonra başlayacaktır. Bu doğru olsa bile durum, ilerideki sayfalarda söylenenler açısından herhangi bir değişiklik yaratmıyor.

2 Jean Colerus, Vie de B. de Spinoza, *Spinoza, Œuvres complètes, a.g.e.* içinde, s.1308.

fazla çıktıktan sonra Amsterdam'da ders vermeye devam edemez hale gelir. 1670'de, derslerine devam etmiş Fransız soyluların daveti üzerine gittiği Fransa'da bir okul açar. Ancak, XIV. Louis Fransa'sı Hollanda'yı işgal edince hem Fransız –Kral'a karşı başarısız bir komploya karışan Louis de Rohan– hem de Hollandalı işbirlikçilerinin yardımıyla Normandiya'da bağımsız bir cumhuriyet kurmaya kalkışır; yine Colerus'a göre niyeti içeride yeni bir cephe açarak XIV. Louis'yi güçlerini bölmeye zorlamaktır. Tutuklanır ve 27 Kasım 1674'te Bastille'de asılır.

Bu özgür düşünürün, kendisi de özgürlük arayışında olan genç Baruch'un zihnini nasıl etkilediği anlaşılırdır. Van den Enden ona sadece Latince değil, özellikle antik tiyatro vasıtasıyla klasik kültürün temellerini de öğretmiştir. Örneğin 1657'de, Baruch'un da aralarında olduğu öğrencilerine Latin şair Terentius'un bir oyununu oynattığını biliyoruz. Aynı şekilde öğrencisine bir ilahiyat kültürü de aktarır ve onun yeni fizik bilimlerini keşfetmesini sağlar. Son olarak onu Descartes felsefesiyle tanıştırır ve yine Colerus'a göre "Descartes'ın, sağlam ve geçerli gerekçeler gösterilerek ispatlanmamış hiçbir şeyi doğru kabul etmemek gerektiği şeklindeki meşhur sözü Baruch'u her daim büyülemiştir."[1]

Yeni hocasının yanında geçirdiği yıllar süresince genç Baruch'un gerçek bir "felsefi dönüşüme" uğradığına tanık oluruz. Korku ve umut üzerinde temellenmiş ve ergenliğinin sonlarına doğru boş verdiği dogmatik ve katı bir eğitimden sonra kendini, sadece akla dayanan, özgür bir hakikat ve gerçek mutluluk arayışına adar. Baruch bu (nadir) itirafı, (tamamlanamamış) ilk metinlerinden biri olan *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*'ye yazdığı şahane girişte yapar ve bize arayışının nihai hedefini bildirir: "Deneyimlerim bana gündelik hayatta karşılaşılan sıradan şeylerin tümüyle boş ve anlamsız olduğunu öğrettikten sonra, kor-

1 *age.*, s. 1309.

kumun kaynağı ve nesnesi olan tüm şeylerin zihin onlardan etkilenmedikçe kendi içinde iyi ya da kötü hiçbir şey barındırmadığını fark edip, gerçek bir iyinin, yani kendi kendini iletebilen ve diğer her şey dışarıda bırakıldığında zihni tek başına etkileyebilen gerçekten iyi bir şeyin olup olmadığını, aslına bakılırsa, keşfetmesi ve edinmesi bana ebediyen sürekli ve üstün bir sevinç verecek bir şeyin olup olmadığını araştırmaya karar verdim nihayet."[1]

Genç Spinoza'nın ifade ettiği şekliyle bu "gerçek iyi" arayışı, Antik Yunan filozoflarının düşüncelerindeki bilgelik arayışının özünden başkası değildir. Yani ister hoş ister nahoş olsunlar dış olaylara bir şekilde kayıtsız hale gelip zihnimizi, daimi mutluluğu kendi içinde bulacak şekilde dönüştürmek suretiyle elde edebileceğimiz derin ve kalıcı bir mutluluk. Düşüncesini ele almaya başladığım bu ilk anlardan itibaren Spinoza'ya has bir nokta olarak göze çarpan bence, bu üstün mutluluğun büründüğü somut çehrenin sevinç olmasıdır. Oysa antikçağın bilgelik okulları, özellikle de Epikurosçuluk ve Stoacılıkta sevince pek yer yoktur: Hakiki mutluluk (*eudomonia*) daha ziyade sükûnet, sıkıntıdan azadelik (*ataraxie*) görünümündedir. Bilgelik arayışı aynıdır –mutluluğu dış nedenlere bağımlı kılmamaktır– ancak sevince bu özgün yöneliş, ortaya çıktığı andan itibaren Spinoza bilgeliğinin ayırt edici unsurudur. Bunun nasıl ve neden böyle olduğunu ileride göreceğiz.

Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme'nin bu ilk sayfalarına dönersek Spinoza zenginlik, şan-şeref ve tensel zevk arayışına fazla kapılmış olan bir zihnin kendini başka iyi şeyleri aramaya vermesinin çok güç olduğunu söyler. Oysaki –ve Spinoza kendisi bunu tecrübe ettiğini belirtir– bu görünürdeki iyiler er ya da geç kötülüğe, kedere

1 Benedictus de Spinoza, *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*, çev. Emine Ayhan, Dost Kitabevi Yayınları, 2015, s 39 [Gerektiğinde çeviride ufak değişiklikler yaptık. –ç.n.]

dönüşür: "Her türden mutluluk ve mutsuzluk, yalnızca sevgiyle bağlandığımız nesnenin niteliğine bağlıdır."[1] Şan-şeref ve zenginlik gibi boş nimetlere bağlıysak, bunlarla bağlantılı tehlikelerle karşı karşıya kalabiliriz; bilgeliği arar ve daha soylu şeylere bağlanırsak, mutluluğumuz daha kuvvetli ve daha kalıcı olur. Spinoza kendi mücadelesini şöyle anlatır: "Çünkü bu şeyleri (kötülükleri) zihnimde hayli açık seçik kavradığım halde gene de her tür hırsı, duyusal hazzı ve itibar arzusunu öylece bir kenara atamıyordum. Öte yandan şunu da görebiliyordum: Zihnim bu düşüncelere yöneldikçe o sahte iyiliklerden uzaklaşıyor ve kendini yeni bir yol gösterici ilkenin araştırılmasına adıyordu azimle. Bu durum beni ziyadesiyle rahatlatmıştı."[2] Felsefi tefekküre daha çok vakit ayırıp bu "gerçek iyinin" bilgisine daha çok ulaştıkça geri kalandan daha kolay kopabiliyor ve parayı, şanı-şerefi ve tensel hazzı hedef değil araç olarak görebiliyor, dolayısıyla onlara gayet ölçülü yaklaşabiliyordu.

Neden genç Baruch gerçek bir iyilik elde etmek üzere kendini felsefeye vermeye karar vermişti? Sunumunun devamında bunu çok net izah eder: "Derinlemesine düşünmeye devam ettikçe gördüm ki, ancak tam anlamıyla azmedersem belirli bir iyi uğruna belli kötülüklerden vazgeçmiş olacaktım." Şu güçlü ve tuhaf itirafla devam eder ardından: "Kendimi çok büyük bir tehlikeyle karşı karşıya görüyordum ve her ne kadar kesin olmasa da bütün gücümle bir çare aramak zorundaydım. Tıpkı bir deva bulunmazsa kesinlikle öleceğini bilen ölümcül bir hastanın, ne kadar güvenilmez olursa olsun tüm umudunu buna bağladığı için var gücüyle deva aramak zorunda olması gibi."[3] Spinoza bize felsefi arayışın, kendini kurtarmak için hayati bir çare olarak tek şansı olduğunu mümkün olan en net şekilde itiraf ediyor! Peki

1 *age.*, s.41
2 *age.*, s. 42.
3 *age.*, s.41.

neden? Genç Baruch'un karşısında hangi "büyük tehlike", hangi "ölümcül hastalık" vardı? Böyle bir çareye umutsuzca sarılması neden gerekliydi? Yaşamöyküsüne dair elimizde bulunan bazı bilgiler bize bunun cevabını veriyor.

2

Yaralı Bir Adam

"Kendimi çok büyük bir tehlikeyle karşı karşıya görüyordum."

Spinoza bahsi geçen bu etkileyici sayfada, birkaç yıl evvel geçtiği ve onu varoluşun anlamını ve mutluluğun gerçek doğasını sorgulamaya yönlendiren çetin sınavlara atıfta bulunmaktadır.

Her şeyden evvel ailesinde bir dizi ölüm yaşar. On yedi yaşındayken üvey kardeşi Isaac, yirmi birindeyken üvey annesi Esther, bir yıl sonra 1654'te babası ve ardından da yeğeni Daniel'i doğururken kız kardeşi Myriam ölür. Birkaç yıl içerisinde en kıymet verdiği varlıkları kaybediverir. Babasının ölümünden önce ve sonra iyi kötü yönetmeye çalıştığı baba şirketi de mali krizler yaşamaktadır. O derece ki, ağır borcunun yükünden kurtulmak için Hollanda Yüksek Mahkemesi'nden reddi miras talep eder ve 26 Mart 1656'da elde eder.

Talmud derslerini bıraktığından ve sinagoga çok az gider olduğundan beri Yahudi cemaatiyle ilişkileri sürekli kötüye gitmektedir. Pierre Bayle'e göre dini otoriteler, ibadetlerini

yerine getiriyormuş gibi yapması ve felsefi görüşlerini ifşa etmemesi karşılığında ona yıllık ödeme bağlamayı önermiş, ancak o "böyle bir riyakârlığı kabul edememiştir". Bunu doğrulayan Colerus söz konusu bilginin, Spinoza'yı hayatının son yıllarında misafir eden dostlarından geldiğini belirtir: Yıllık 1000 florini reddedip yoksulluğu yalana tercih ettiğini onlarla paylaşmıştır. Aynı dostlar, yani Van der Spyck'ler şu olayı da nakletmişlerdir: "Bir akşam eski Portekiz Sinagogu'ndan çıkarken, elinde bıçakla kendisine doğru yürüyen birini gördüğünü, gardını alıp kenara çekildiğini, böylece darbeden kaçındığını, bıçağın sadece giysisine değdiğini sıkça anlatırdı. Kesik mantoyu olayın anısı olarak muhafaza ediyordu."[1]

Canına böyle kastedildikten sonra Spinoza, Latince *Caute* ("kendini sakın") deyişini motto olarak benimser. Bundan ötürü bazı eserlerini ya yayımlamaktan vazgeçecek ya da takma isimle yayımlayacaktır. Bu trajik olaydan kısa süre sonra, delikanlıyla herhangi bir anlaşmaya varmanın mümkün görünmemesinden ötürü sinagog yetkilileri Spinoza'yı cemaatten temelli olarak atmaya karar verirler. 27 Temmuz 1656 günü Amsterdam Sinagogu'nda, nadir rastlanan son derece sert bir tören yapılır: Cemaatin büyükleri, o sıra yirmi üçünde olan Baruch Spinoza için resmi bir "ayrılma" senedi yani *herem* düzenler. Metnin tamamı bulunmuştur: "Meleklerin gösterdiği yol ve velilerin emirleriyle Baruch de Spinoza'yı cemaatten çıkarıyor, dışlıyor ve lanetliyoruz. Tanrı'nın inayeti ve bütün cemaatin kararıyla, kutsal emirlerdeki 613 kaidede yazıldığı gibi, onu Joshua'nın Jericho'yu men ettiği gibi cemaatten dışlıyor, Kanun Kitabı'nda yazdığı gibi Elisha'nın, lanetleyip cezalandırdıkları gibi lanetliyoruz. Onu gündüz ve gecede, onu uyuduğunda ve uyandığında, onu sokağa çıktığında ve evine döndüğünde lanetliyoruz. Tanrı onu kendisinden esirgemesin, ancak Tanrı'nın öfkesi

1 Colerus, *age.*, s. 1310.

ve kıskançlığı da onun üstüne olsun; Tanrı'nın laneti onu süründürsün, bu kitapta yazılan tüm lanetler onun üstüne olsun ve ismi Tanrı'nın Cenneti'nde yer bulamasın. Kutsal Kitap'ta anlatılan tüm lanetlerle Tanrı onu tüm İsrailoğullarından uzak tutsun. Lakin siz, bugün hepiniz hayatta olduğunuz için Tanrı'nıza daha sıkı sarılın. Bilin ki kimse onunla konuşmayacak, ona herhangi bir kolaylık sağlamayacak, aynı çatı altında ya da yakınında bulunmayacak ve dahası onun tarafından yazılan ya da hazırlanan hiçbir eseri okumayacak."[1]

Herem metninin başında, cemaat konseyinin delikanlının aforozunu; hem uyguladığı hem de tedris ettiği korkunç sapkınlıklarla, canavarca davranışlarla ve aynı zamanda bu yanlış yoldan dönmeyi reddetmesiyle gerekçelendirdiği bir açıklama vardır. Tarihçiler, Yahudi otoritelerin hangi sapkınca davranışları kastettiği konusunda ileri sürülen pek çok tahmin arasında kaybolmuşlardır. Verilerden bir tanesi iki İspanyol'un, 1658 yılının sonunda Spinoza ve dostu Juan de Prado'yla (1658 Şubat'ında o da bir *herem*le karşı karşıya kalır ancak onunki o kadar haşin değildir.) karşılaştıkları yönünde İspanyol Engizisyonu'nda verdikleri ifadedir. İfadeye göre bu ikili söz konusu şahıslara; Tanrı'nın vahiy göndermediğini, sadece felsefi olarak var olduğunu, Yahudi şeriatının uydurma olduğunu ve ruhun bedenden sonra hayata devam etmediğini söylemiştir. Spinoza'nın daha sonra *TPİ*'sinde geliştirdiklerinden çok farklı olmayan ve dini otoritelerin ona karşı hiddetini izah etmeye yetip de artacak fikirlerdir bunlar. Özellikle tarihçi Steven Nadler'in ileri sürdüğü daha politik bir hipotez de vardır ve bunun da dini otoritelerin kararlarında etkili olmuş olması çok muhtemeldir. Buna göre Amsterdamlı Yahudilerin ileri gelenleri ülkenin en muhafazakâr dini ve siyasi otoritelerine yani Johan

1 Steven Nadler, *Spinoza*, Bayard, 2003 [*Spinoza: Bir Yaşam*, çev: Anıl Duman, Murat Başekim; İletişim Yayınları, 2008, s. 182-183].

de Witt'in cumhuriyetçi ve liberal partisiyle ihtilaf halinde olan Kalvinistler ile Orange hanedanına çok bağlıydı. Spinoza'nın din karşıtı ve cumhuriyet yanlısı fikirleri Yahudi cemaatini zayıflatabilir ve en önemli destekçileri karşısında güç durumda bırakabilirdi. Heterodoks ve liberal fikirlerini uluorta söylemekten vazgeçmediğine göre, en iyisi bu adamla yolların ayrıldığını herkese ilan etmekti. "Sapkınlıklarından" vazgeçmeyi reddetmediği gibi, üstüne üstlük kendini haklı çıkartmak için bir *Savunma* yazmaya da girişmişti. Hiçbir zaman bulunamayan bu metnin *TPİ* için taslak işlevi görmüş olması çok muhtemeldir.

Bu korkunç mahkûmiyetin sonucunda Spinoza aile evini derhal terk edip kardeşleri Rebecca ve Gabriel'le ilişkisini kesmek zorunda kalır. Birkaç kişisel eşyası –bunlar arasında on dört kitap da vardır– dışında, ailesinin kalan üyelerinden tek bir şey ister: Üzerinde doğduğu, anne babasına ait cibinlikli yatağı beraberinde götürmek. Böylece Yahudi mahallesinden ayrılarak, muhtemelen birkaç yıl Van den Enden'in Singel Kanalı'ndaki güzel evinde kalır. Kitab-ı Mukaddes'i yazıldığı dilde okumak isteyen öğrencilere İbranice dersleri veren Baruch böylece odasının kirasını, yemeğini ve yazmak için ihtiyaç duyduğu kâğıt ve mürekkebin parasını çıkartır.

Spinoza, *Anlama Yetisi Üzerine İnceleme*'nin ilk sayfalarında paraya, şan-şöhrete ve tensel zevklere düşkünlüğün yol açabileceği kötülüklere ve kederlere çok açık değiniyordu. Maruz kaldığı maddi sıkıntılar ve uluorta hakaret düşünülünce bu anlaşılırdır. Peki ya tensel zevkler? Spinoza'nın, sokak kızlarıyla düşüp kalkarken bekâretini kaybetmiş olması ve meşhur cinsel ilişki sonrası hüznüne, üstelik eylemin sevgi içermemesinden ötürü iyice şiddetli biçimde kapılmış olması olasıdır. Bundan daha da kesin olan, hocasının tek kızı Clara-Maria'yı arzulayıp sevmiş olmasıdır. Baruch 1652 yılı civarında Van den Enden'le ilk karşılaştığında sadece on iki yaşında olan genç kız, o hocasının evine yerleştiğinde on

altısındadır, ayrıca Grekçe ve Latince konularında özel ders verdiği Baruch'la çok sık bir araya gelmektedir. Piyano çalar. Colerus şöyle yazar: "Onunla çok sık görüşüp konuşan Spinoza, Clara-Marie'ye âşık olur ve onunla evlenme niyetini sıkça dile getirir. Çok güzel ve alımlı olduğundan değil; fakat çok akıllı, becerikli ve tutku doludur, bunlar da Spinoza'nın gönlünü çelmiştir."[1] Ne yazık ki Baruch'un bir rakibi vardır: Hamburg'dan gelmiş Kerkering adında bir öğrenci. Colerus'a göre, Kerkering inci bir kolye hediye ederek genç kadının kalbini kazanmayı başarır. Bu; zarif ve kültürlü, üstelik paraya ihtiyacı da olmayan bir genç kıza, en hafif tabiriyle satın alınabilir yakıştırması yapan kolaycı bir izah gibi görünüyor. Bana öyle geliyor ki Kerkering'i tercih etmesinin gerçek sebebi, Luterci delikanlının, ateşli bir Katolik olan Clara-Maria'yla evlenmek için Katolik olmayı kabul etmesi olsa gerek. Sonuçta, Spinoza'nın Yahudi kökeni ve vaftiz olup Hıristiyanlığa geçmeyi reddetmesinin genç kızın tercihinde çok belirleyici bir rol oynadığı kesindir. Hayati bir çare olarak onu bilgelik arayışına iten amansız hastalıktan bahsederken, Baruch çok büyük ihtimalle bu yürek yarasına ve sonuçsuz arzuya atıfta bulunur. Ayrıca "büyük tehdit" derken, suikast girişimini ve cemaatten atılmasını kastettiği de aşikârdır.

Şu halde genç Baruch kendini kanıyla canıyla dünya ve şahsı üzerine tefekküre adayarak bu can yakıcı yaraları iyileştirmeye çalışır. Bizzat belirttiği üzere şehvetten ve maddiyattan kopmayı başarması ve hakikat arayışının kendisine tattırdığı müthiş saadetin, hayatını doldurabildiğini keşfetmesi biraz zaman alır. Evlenme fikrini kesin olarak terk eder ve kendisini tamamen, tüm hayatı boyunca baki kalacak yeni tutkusuna adamak üzere şehir dışında yaşamaya karar verir. O tutku felsefedir.

---

1 Colerus, *age.*, 1308.

3

Özgür Bir Düşünür

"İspatlar, zihnin gözleridir."

Muhtemelen 1660 civarında, yani yirmi yedi yaşındayken Rijnsburg kasabasına yerleşmek üzere Amsterdam'dan ayrılmasının nedenleri tamamıyla açıklığa kavuşmamıştır. Yaşamöyküsünü yazan Lucas'a göre, büyümekte olan etkisinin cemaatlerine zarar vermesinden korkan hahamların talebiyle kenti terk etmeye zorlanmıştır. Aşk acısının ardından Van den Enden'in evinden ayrılmayı ve ayrıca öğrencilerle düzenli olarak iletişimde olabildiği Leyde Üniversitesi'ne yaklaşmayı istemiş olması daha muhtemeldir. Küçük ve sevimli Rijnsburg kasabası Amsterdam'ın yaklaşık kırk, meşhur üniversitenin ise sadece birkaç kilometre uzağında, taşradadır. Büyük şehirlerdeki siyasi ve dini didişmelerden uzakta, düşünce için elverişli, sakin bir ortamdır, ayrıca orada kendi fikirlerine yakın bir genç düşünürler grubu vardır.

Aslına bakılırsa münzevi Spinoza imgesi fazla abartılmıştır. Aile kurmaktan vazgeçip taşraya yerleştiği doğrudur ancak tüm sosyal hayatından vazgeçmemiş, hele başka dü-

şünürlerle fikir teatisini hiç bırakmamıştır. Leyde'ye yakınlığı tam tersine, başta Kolejliler (Collegiani) ve Menonitler olmak üzere önemli entelektüel topluluklarla ilişkilerini güçlendirmiştir. Kolej; çoğunlukla Anabaptist Protestanlardan (din değiştirme vaftizinin yetişkinlikte yapılmasını savunanlardan) oluşan felsefi düşünce gruplarının toplantılarına verilen addır, bu topluluğun üyeleri de Kolejliler diye anılmaktadır. Ana merkezleri tam da Rijnsburg'dadır. Menonitler ise Kutsal Teslis dogmasına inanmayan, hoşgörülü ve barışçıl bir düşünce geliştirmiş Anabaptistlerdir. Göreceğimiz üzere, Spinoza'nın düşünceleri bu heterodoks ve liberal Hıristiyanlarınkinden çok daha radikaldir. Bununla birlikte Baruch felsefi tartışmalara açık olan bu düşünce çevrelerinde, düşüncelerini geliştirebilmesini sağlayan fikir alışverişlerine elverişli bir alan ve dostane bir ortam bulmuştur. Bu çevrelerden, kısa sürede gerçek talebeleri haline gelen dostları arasındaki en önemli isimler Simon de Vries, Jan Rieuwertsz, Pieter Balling ve Jarig Jelles'dir.

Zengin tüccar soyundan gelen, Baruch'tan iki yaş küçük Simon de Vries zamanının büyük kısmını kolejleri organize etmeye harcamaktadır ve Spinoza'yla yazışmaları 1663 Ocak'ından itibaren, genç filozofun ilk yazıları üzerine okuma ve tartışma grupları kurduğunu gösterir. Jean Rieuwertsz, Spinoza'nın sadık yayımcısıdır. Bu becerikli ve kararlı Menonit çoğunlukla yıkıcı yazarların metinlerini yayımlar. Kalvinistlerin baskısıyla müdahale eden otoritelerin onu Amsterdam'ı terk ederek Rijnsburg'a yerleşmeye zorladığı 1646'ya kadar kitapçısı kolejlere ev sahipliği yapmıştır. 1657'de René Descartes'ın tüm külliyatını Hollandaca basar ve ardından Baruch'un yazılarını, çoğunlukla sahte yazar ve yayımcı isimleriyle yayımlar. 1664 yılında genç yaşta vefat eden Pieter Balling onun ilk yoldaşlarından biridir. Mükemmel bir çevirmen olan Balling, Spinoza'nın Descartes üzerine ilk eserini Hollandacaya çevirmiştir. Van den Enden'in ders-

lerini takip etmekte olan genç Baruch'u Fransız filozofun düşüncesiyle tanıştıran da muhtemelen yine Balling'dir.

Spinoza'nın bilinen en eski dostu Jarig Jelles, ondan on iki yaş büyük bir baharat tüccarıdır. Kendini tamamen manevi ve felsefi arayışa vermek üzere 1650'li yılların ortalarında işletmesini satan bu ateşli Menonit Hıristiyan, muhtemelen Spinoza'yı kolejlere dahil eden isimdir. Spinoza'nın eserlerinden bir kısmının yayım masraflarını karşılar ve ölümünden sonra basılanların önsözlerini yazar.

Arkadaş, talebe ve hami çevresini oluşturan bu Kolejliler ve Menonitler dışında Spinoza Leyde Üniversitesi'nde, bazen hayatında bazen de fikirlerinin yayılmasında kayda değer rol oynayacak bazı öğrencilerle tanışır. 1660 yılında Baruch'la birlikte Descartes üzerine dersleri takip eden ve kısa sürede Spinoza'nın öne çıkan talebelerinden biri haline gelen Adriaan Koerbagh, bazı din karşıtı yazılarından ötürü mahkûm edildiği hapiste hayatını kaybeder. Baruch üniversite sıralarında, tıp ve felsefe doktorası yapmakta olan Louis Meyer'le de dostluk geliştirir. Spinoza'nın ilk kitabı *René Descartes Felsefesinin İlkeleri*'nin yayımlanmasına nezaret eden ve kitaba önsöz yazan da, ölüm döşeğinde yanında olup çok büyük ihtimalle müsveddelerini ortak dost ve yayımcıları Jan Rieuwertsz'e götüren de Meyer'dir. Yine Leyde'de tanıştığı, prestijli Amsterdam Tiyatrosu'nun başına geçmeden önce Louis Meyer'le birlikte bir edebiyat cemiyeti kurmuş olan kıymetli dostu Johannes Bouwmeester'in de Spinoza'nın fikirlerinin yayılmasına katkısı büyüktür.

Bu dostlara, 1661'den itibaren Spinoza'yla mektuplaşmalarını başlatan nüfuzlu bir şahsiyeti de ekleyelim: Henry Oldenburg. İngiltere'de ikamet eden bu Alman âlim, 1660 yılında kurulan ve Avrupa'nın başat fikir ve bilimsel keşif ağlarına yıllar boyunca can verecek meşhur *Royal Society*'nin kurucularından biridir. Spinoza'nın fikirlerinin Avrupa genelindeki entelektüel çevrelere yayılmasında önemli rol sahi-

bidir ve birbirlerine yazdıkları otuz bir mektup bugüne dek korunabilmiştir.

Spinoza *Anlama Yetisi Üzerine İnceleme*'yi yazmaya Rijnsburg'da, bu çok sıkı arkadaş ve talebe grubuyla çevrili durumdayken başlamış, iki eserinin malzemesi de onlara verdiği derslerden çıkmıştır. *Tanrı, İnsan ve Ebedi Saadet Üzerine İnceleme* adlı eseri, muhtemelen ana tezlerini *Etika*'da geliştirdiği için Spinoza'nın sağlığında yayımlanmamıştır. Felsefe tarihinin herhalde en uzun ve en muğlak başlıklarından birine sahip bir başka eseri ise 1663 yılında yayımlanır: *René Descartes'ın Felsefenin İlkelerinin, Geometricilerin Yöntemiyle Kanıtlanmış ve Metafizik Düşüncelerle Devam Ettirilmiş İlk ve İkinci Kısımları.*

Daha önce yeri gelmişti ve söylemiştim: Descartes, tüm 17. yüzyıl Avrupa entelijansiyasını ve özellikle de Spinoza'yı çok etkilemiştir. Matematikçi ve fizikçi olan Descartes felsefeyi, antikçağın sonlarından itibaren boyunduruğuna girdiği Hıristiyan ilahiyatından kurtarmaya çalıştı. Bu bakımdan modern felsefenin babası sayılabilir. Felsefi düşünceyi ilahiyatın otoritesinden kurtardı ve ispata dayanan yöntemini matematikle bağlantılandırdı. Böylece felsefe alanında olduğu kadar, çok verimli bir indirgeme ve tümdengelim yöntemi hediye ettiği bilim alanında da devasa bir araştırma sahasının açılmasına öncülük etmiş oldu. Descartes 1629-1649 yılları arasında Hollanda'da yaşadı ve eserlerinin büyük kısmını orada yayımladı. 17. yüzyılın ortasından itibaren, özgür düşünmeye ve felsefeyle bilimi kaynaştırmaya çalışan düşünürlerin çoğu, Descartes'ın tüm fikirlerini benimsemeseler dahi kendilerine Kartezyen diyorlardı. Spinoza da öyle. Bu ilk eserinde, yepyeni bir yol açan büyük Fransız filozofa hürmetini sunar ancak dostu Louis Meyer'den, önsözünde, pek çok alanda Descartes'la hemfikir olmadığını belirtmesini de ister. "Yani kimse yazarın burada kendi fikirlerini, hatta onayladığı fikirleri öğrettiğini zannetmesin. Bazı fikirleri

geçerli addetse ve bunlara başka bazılarını eklediğini kabul etse de, yanlış olduğunu düşündüğü pek çok fikri reddetmekte ve karşılarına tamamıyla zıt görüşler koymaktadır."[1] Bu önemli ayrılıkların neler olduğunu ileride göreceğiz.

Genç Spinoza'nın başlıca esin kaynağı Descartes düşüncesi olmakla birlikte, ölümünden sonra az sayıdaki eşyasının açık artırmayla satışından sorumlu noterin hazırladığı ayrıntılı kütüphane envanteri sayesinde, istikrarlı biçimde okuduğu diğer yazarlara dair de fikir sahibiyiz. Listede pek çok farklı türe ait yüz elli dokuz kitap vardır: Kitab-ı Mukaddes ve Yahudi din kitapları, bilimsel eserler, tıp, anatomi, matematik, fizik ve optik kitapları, İspanyol edebiyatı (Cervantes), şairler, Latin tiyatro yazarları ve tarihçiler (Ovidius, Vergilius, Tacitus, Sezar, Titus Livius, Cicero, Flavius Josephus, Plinius vb.) ve son olarak az sayıda felsefe kitabı (Aristoteles'in *Retorik*'i, Lucretius'un bir eseri, Stoacıların ve Descartes'ın birkaç eseri, Machiavelli'nin *Prens*'i). Açıkçası Descartes ve Stoacılar haricinde, felsefiden ziyade edebi ve tarihi bir kültüre sahip olduğu söylenebilir. Nitekim mektuplarında filozoflardan ziyade Eski Roma şairlerine, trajedi yazarlarına ve tarihçilerine ait alıntılara başvurur.

Şu anekdotu da anlatmalı: Spinoza'ya ait tüm kitaplar ölümünden sonra dağıtıldı ancak 1900 yılında Georges Rosenthal isimli Hollandalı bir işadamı kütüphaneyi, eserlerin tarihlerine ve baskılarına da riayet ederek aynı haliyle bir araya getirmek üzere bu envantere başvurdu. Bu yeni kütüphane –tabii içindeki eserlerin hiçbiri Spinoza'nınkiler değildi– Rjinsburg'da, Spinoza'nın yaşadığı evde yeni açılmış olan Spinozahuis Müzesi'ne teslim edildi. "Spinoza meselesi"[2] diye adlandırdığı vakayla, yani "bir Yahudi'nin

1 *Les Principes de la philosophie de Descartes*, Önsöz, Spinoza, Œuvres complètes, *age*., s. 152.

2 Bu olay Irvin Yalom'un, Spinoza ile Rosenberg'in hayatlarını paralel olarak ele aldığı şahane romanı *Spinoza Problemi*'ne (çev: Ahmet Ergenç, Kabalcı Yayınları, 2002) ilham kaynağı olmuştur. –ç.n.

Goethe gibi bir devi etkileyecek dehaya sahip olabilmesi" ile yakından ilgilenen Nasyonal Sosyalist Parti ideoloğu Alfred Rosenberg'in talimatıyla bir Nazi keşif heyetinin 1942'de el koyduğu kütüphane 1946'da Rijnsburg'a geri gönderildi.

İşte Spinoza, felsefi külliyatının temellerini bir meyve bahçesinin uzantısı olan bu evde atmıştır. Bir cerrahla karısının iki küçük odasını kiralar ve yemeğini her akşam ev sahipleriyle yer. Birkaç ay, Descartes felsefesinin temellerini öğrettiği bir delikanlıyı misafir eder. Yanında olma şansına sahip bu delikanlıyı kıskandığını belirten dostu Simon de Vries'e, bir mektubunda şöyle dert yanar: "Casearius'u kıskanman için hiçbir sebep yok. Doğrusu, bana onun kadar rahatsızlık veren, kendimi bu kadar sakındığım bir kimse daha yoktur."[1] Baruch, felsefi eğitiminden sorumlu olduğu bu delikanlının onun düşüncesini yanlış anladığından ve otoritelerle başını derde sokan dedikoduların müsebbibi olduğundan şüphelenmektedir. Descartes üzerine kitabını bitirir bitirmez –hatta şüphesiz daha bitirmeden– sisteminin, daha sonra *Etika*'da açacağı ana hatlarını yani iyi ve kötünün de kusursuz ve kusurlunun da göreli olduğunu ortaya koyduğu *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi*'ni yazmaya girişmesi bundandır. "Var olan tüm şeyler ebedi bir düzen ve doğanın belirli yasaları gereğince var olur"; en üstün iyi "zihnin doğanın bütünlüğüyle sağladığı birliğin bilgisidir."[2] Genç filozof içini dökmeye devam eder: "O halde peşinde olduğum amaç, tarif ettiğim doğayı kazanmak ve benimle birlikte birçok kişinin kazanmasına gayret etmektir. Yani benim mutluluğum; başka birçok insanı benim düşündüğüm gibi düşünmeye ikna etmekten, böylece onların kavrayış ve arzularını kendi kavrayış ve arzumla bağdaştırmaktan geçer."[3]

---

1 Benedictus de Spinoza, Mektuplar, çev: Emine Ayhan içinde, Simon de Vries'e IX numaralı, 1663 tarihli mektup, Dost Kitabevi Yayınları, 2014, s. 90.

2 *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*, s. 42-43.

3 *age.*, s. 43.

Baruch'un artık nota kâğıdı gibi muntazam olan varoluşu, çileciliğe varmayan bir ölçülülüktedir. Bira ve pipo içer, kendisine sunulan hiçbir yiyeceği reddetmez. Ancak, sağlığını korumak ve huzurlu bir ortamda sakince çalışmak gibi en temel ihtiyaçları karşılamakla yetinir. Epikurosçu bilgenin ete kemiğe bürünmüş halidir: Keyfi değil zaruri ihtiyaçlarını gidermek, tabağındakinin çok değil nitelikli olmasını tercih etmek, güzel bir bahçede derin fikirleri tartışabildiği birkaç iyi dostla görüşmek. Colerus ile Bayle, fikirlerinden hiç hoşlanmamalarına rağmen Spinoza'nın sade ve erdemli hayat tarzını övmekten ve kişiliğinin sağlamlığını vurgulamaktan kendilerini alamazlar. Bayle "Cana yakın, samimi, dürüst, ahlakı yerinde bir adam olduğu konusunda herkes hemfikirdir" diye yazar. Colerus'un çizdiği fiziki ve ahlaki portre ise şöyledir: "Orta boyluydu; yüz hatları muntazam, teni koyuca, saçları kıvırcık ve siyah, kirpikleri uzun ve yine aynı renkti. Öyle ki, Portekiz Yahudilerinin soyundan geldiği dış görünüşünden kolayca anlaşılırdı. Giyim kuşamına pek dikkat etmezdi, elbisesi vasatın üzerinde değildi. (...) Bunun dışında, hayat tarzı son derece düzenli olsa da sohbeti gayet tatlı ve huzur vericiydi. Tutkularının hâkimi olmaktaki ustalığı takdire şayandı. Onu ne çok üzgün ne de çok sevinçli gören olmuştur. Öfkeli ve hoşnutsuz olduğunda da kendini kontrol etmesini çok iyi bilirdi; dışarıya hiçbir şey yansıtmazdı (...). Ayrıca son derece samimi ve cana yakındı, özellikle de doğumu ve loğusalığı sırasında ev sahibinin eşiyle, hasta olduklarında ya da başlarına bir iş geldiğinde de evin diğer sakinleriyle bol bol sohbet ederdi."[1]

Yaşamöyküsünü yazan isimler de Spinoza'nın çıkar gütmeyen tutumundan etkilenmişlerdir. Zengin dostu Simon de Vries'in, kendisini tamamen kitap yazmaya verebilmesi için ona düzenli bir gelir bağlama önerilerini Baruch her seferinde reddeder ve mütevazı ihtiyaçlarını karşılamak için çalış-

1 *Colerus, age.*, s. *13191320.*

mayı yeğler. Dostunun ölümünün ardından, onun kendisine bıraktığı kayda değer miktardaki yıllık gelirin de çok azını alan Baruch, bunun büyük kısmının dostunun vârisleri tarafından kullanılmasını ister. Seçtiği ve Van den Eden'in evinde yaşarken öğrendiği zanaat de pek sıradan değildir: Gözlük, mikroskop ve teleskop camlarını parlatma. Meşhur astronom Christiaan Huygens onun optik camlarını öyle methe-der ki Spinoza'nın yaşarken, Avrupa'da fikriyatıyla olduğu kadar camlarının kalitesiyle de nam saldığı su götürmez. Önde gelen çağdaş Spinoza uzmanlarından Pierre-François Moreau'nun vurguladığı gibi, "Ekmeğini kazanmanın bir yolu olmanın yanı sıra teorik optik ile uygulamalı bilimin sınırında yer alan bir iştir bu. Bugünün bilgisayar teknolojisi gibi, bu da o dönemin 'en ileri tekniğidir'".[1] Ben yine de Spinoza'nın, günlerini görüşte keskinliğe ulaşmak için cam parlatmanın yanı sıra insan zihninin keskinliği için düşünceyi berraklaştırarak geçirmiş olmasını çok heyecan verici buluyorum. Nitekim "İspatlar zihnin gözleridir"[2] diye yazacaktır, işi aydınlatmak olan Spinoza.

1 *Pierre-François Moreau, Spinoza et le spinozisme, PUF, 2007, s. 18.*
2 *Etika, V, 23, not.*

4

Eleştirel Bir Kitab-ı Mukaddes Okuması

"Çok eski bir zihin boyunduruğunun kalıntıları"

Rijnsburg'da huzurlu bir inzivada geçirdiği birkaç yılın ardından Baruch, Lahey'e yaklaşmaya karar verir ve Birleşik Eyaletler'in siyasi başkentine üç kilometre mesafedeki sevimli Voorburg kasabasına yerleşir. Christiaan Huygens de orada yaşamaktadır. Bu taşınmayı, genç filozofun siyasi çevrelere yaklaşma ve nüfuzunu genişletme arzusu olarak yorumlayabiliriz. 1653 yılından beri yedi eyaletin ekonomik ve diplomatik politikalarını koordine eden aydın bir liberal olan Büyük Vali Johan de Witt'in başında olduğu cumhuriyet, Britanya modeline benzer bir monarşiyi Kalvinistlerin desteğiyle yerleştirmek isteyen Orange hanedanının tehdidi altında, çok kırılgandır. Kalvinistler ve Orange taraftarları XIV. Louis Fransa'sı benzeri merkezi, fetihçi, güçlü bir devlet isterken cumhuriyetçiler ademimerkeziyetçi, barışçı ve liberal bir devletin devamını arzu etmektedir. Halk desteğinin hayli zayıf olması cumhuriyeti daha da kırılgan kılmaktadır. İleride göreceğimiz gibi Spinoza halkın, hoşgörülü ve liberal

bir cumhuriyette özgürleşmek yerine güçlü, hatta zorba bir iktidarın boyunduruğuna girmeyi tercih etmesinin sebepleri üzerine mütemadiyen kafa yormuştur.

Etika'yı yazmayı ağırdan alıp temel politik ve dini eseri olan *Teolojik Politik İnceleme*'ye ağırlık vermeye, yeni taşındığı evde karar verir. 1665 ile 1670 arasında yaklaşık beş yıl boyunca kendini bu işe verir. Oldenburg'e yazdığı 1665 tarihli bir mektupta anlattığı gibi gerekçeleri çok çeşitlidir: Halkı cehalet içerisinde tutan ve özgür düşünceye karşı duran ilahiyatçıların önyargılarını ifşa etmek, kurbanı olduğu ve hiçbir şekilde kabul etmediği "ateist" suçlamasına karşı kendini korumaya almak, son olarak da liberal Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti'nde bile tehdit altında olan inanç, düşünce ve ifade özgürlüğünü savunmak. Kitabı yazma sebebini anlatıp İnceleme'sinin ana savını vurguladığı *Giriş*'te öne çıkarttığı, bu son noktadır. "Felsefe yapma özgürlüğü ne Tanrı'ya dair herhangi bir gerçek sevgiye ne de toplum huzuruna tehdittir. Ortadan kaldırılması ise tam tersine, huzurun da her türden Tanrı sevgisinin de sonu olur."[1]

Temel iddiası düşünce özgürlüğünü savunmak olsa da Spinoza'nın bunun hiçbir şekilde Tanrı sevgisiyle yani hakiki inançla çelişmediğini özellikle belirttiğini görürüz. Ancak incelemesinin daha ilk sayfalarından itibaren kuvvetli biçimde karşı çıktığı şey dinin, büyümek için çok sık kendisinden beslendiği hurafelerdir. Talih hep bizden yana olsa hurafelerin var olmayacağını söyler. Hayat, inişleri çıkışlarıyla belirsiz olduğu içindir ki bizi korkudan uzak tutacak ve umudu yeşertebilecek her türden masala inanmaya meylederiz. Tespiti şudur: "Her türden hurafeyi benimsemeye en meyyal olanlar, dünya nimetlerini en ölçüsüzce arzu edenlerdir."[2] Azla yetinmeyi bilenler, çok basit bir sebeple hurafelere daha az meyyaldirler: Kaybetmekten daha az korkarlar ve elle-

1 *TPİ, Giriş.*
2 *age., Giriş.*

rindekiyle yetinmelerinden ötürü, daha fazlasını elde etme umudu beslemezler. Ancak hurafelerin kitleleri yönetmenin en iyi yolu olduğunu ve çok sık din kisvesine büründüğünü özellikle vurgular. Bu noktada İslam dinine çok kısa ama çok keskin bir eleştiri getirir ve her türden siyasi sıkıntının önüne geçme amacıyla, düşünceye din adına en çok gem vurulan yerin Türk memleketi olduğunu söyler. "Basit bir tartışma bile küfür addedilir ve öyle çok önyargı muhakemeyi tıkar ki, zihinde herhangi bir şüphe yeşertecek kadar bile aklıselime yer kalmaz."[1] Daha az ölçüde olmakla beraber Avrupa'daki monarşilerde de aynısı geçerlidir çünkü "insanları dizginlemek için korkuyu din kisvesine büründürüp kandırmak ve sanki selametleri söz konusuymuş gibi esaretleri için savaşmalarını sağlamak, monarşi rejiminin en büyük sırrı ve en hayati menfaatidir".[2] İnsanların özgürlüğüne hürmet etmek ve onlara hükmetmek değil hizmet etmek isteyen cumhuriyet, düşünmelerinin önüne geçmek için dine ihtiyaç duymaz. Hakiki inanç açısından, düşünme özgürlüğünün kamu huzurunun korunması kadar önemli olduğunu ispatlamak üzere Spinoza hurafeye dayanan sözde dinin en derinlerdeki itici güçlerini ifşa etmek ve böylelikle, kendi latif ifadesiyle "çok eski bir zihin köleliğinin kalıntılarını" gün ışığına çıkartmak istemektedir.

Ona göre inananların çoğu, dinin sadece dışarıdan görünen ibadet kısmını sürdürmektedir ve inançları çabucak kanmaktan ve "görünüşe göre aklın ışığını söndürmek amacıyla icat edildiklerinden (...) makul insanları vahşi hayvan durumuna düşüren"[3] önyargılardan ibarettir. Spinoza bu önyargıların esasen insanların, aydınlanmayı ve aklı hiçe sayarak kutsal metinleri lafzi anlamıyla okumalarından ve "metnin tanrısal hakikatini ilk sıraya koyarak başlamaların-

1 *age.*, *Giriş.*
2 *age.*, *Giriş.*
3 *age.*, *Giriş.*

dan"[1] kaynaklandığını anlatır. Bu önyargıları yenmek üzere, kutsal kitapları aklın yardımıyla okumayı ve metinlerin yazıldığı tarihsel bağlamı dikkate alarak yazarların niyetini daha iyi kavramayı, yani "kutsal kitapların yorumu metodunu" önerir. Kitab-ı Mukaddes İbranicesine ve Eski Ahit metinlerine olduğu kadar Yeni Ahit söz konusu olduğunda Aramice, Grekçe ve Latinceye tam hâkimiyeti, ayrıca antikçağ tarihçilerine, özellikle de Flavius Josephus'a aşinalığı hiç şüphesiz bu dev projeyi kolaylaştırır niteliktedir.

Spinoza işe, peygamberin işlevi üzerinden vahyi sorgulayarak koyulur. Peygamber nedir? Onu ilahi sözün aracısı olarak nasıl ve neden kabul edebiliriz? Onun yazılı olarak aktarılmış sözleri her zaman güvenilir midir? Belirleyici nitelikteki ilk yorumları, düşüncesinin esasını özetler: Vahiy öncelikle zihnin doğal ışığından geçer. Tanrı kendini, onu tanıma ve ebedi buyruklarını yani doğanın değişmeyen kanunlarını anlama yetisine sahip olan akla gösterir: "Tanrı'nın insana vahyinin ilk nedeni insan zihninin doğasıdır" ve "Doğal bilgi peygamber bilgisinden hiçbir şekilde daha aşağı değildir"[2] der. Vahiyle keşif ve doğal bilgiyle keşif arasında ne fark vardır? Peygamberler diğer insanlardan daha üstün zekâya mı sahiptirler? Tanrıyla "zihinden zihine" iletişim mi kurabilmektedirler? Kitab-ı Mukaddes'ten pek çok örneğe dayanarak, Spinoza "Asla" diye cevap verir bu soruya. Peygamberin Tanrı vergisi yeteneği kendini zihin değil muhayyile vasıtasıyla ifade eder. "Peygamberler daha kusursuz düşünme yetisine değil, daha canlı bir muhayyileye sahiptirler."[3] Tabii ki Musa ve İlyas da dahil olmak üzere İbrahim'den Hezekiel'e, Kitab-ı Mukaddes'te yer alan pek çok örneği gözden geçiren Spinoza, sadece muhayyile yoluyla gelen bu vahyin peygamberler açısından çok önemli

1 *age.*, *Giriş.*
2 *age.*, *I.*
3 *age.*, *I.*

bir sorun içerdiğini gösterir: Kendileriyle konuşanın Tanrı olup olmadığından emin değildirler. Tabiatıyla, seslendikleri kitle için de aynısı geçerlidir. Spinoza peygamberlerin neden her daim (hem kendileri hem de kitlelerince mucize; yani Tanrı'nın, doğa kanunlarını aşan doğrudan müdahaleleri olarak algılanan) "işaretler" getirdiğini izah eder: Muhayyilenin akıl kadar kuvvetli bir kesinlik taşımamasından ötürü peygamberin sözüne inanılması için bu söze, zihni acze düşürecek bir mucizenin eşlik etmesi gerekir: "Yani bu açıdan peygamberlik; herhangi bir işarete ihtiyaç duymayan, doğası gereği kesinlik ihtiva eden doğal bilgiden daha aşağıdır."[1] İleride göreceğimiz üzere Spinoza mucizelere inanmaz: Ona göre, muhayyilenin ve insan zihninin ürünü olan izah edilmemiş (ama izah edilemez de olmayan) olgulardır bunlar. Her halükârda peygamberlik görevine daima işaretler eşlik eder. Yeni Ahit'te de böyledir bu ve İsa, kitlesinin inanmak için hep işaretlere ihtiyaç duymasından şikâyetçidir. Spinoza'ya göre, peygamberin işaretleri de ne türden bir peygamber olduğu da duyarlılığıyla, mizacıyla, fikirleriyle, kültürüyle bağlantılıdır. Örneğin peygamber sevinçli bir ruh haline sahipse, insanları sevindirebilecek olumlu olayları bildirecektir. Aksine, mizacı öfkeliyse tanrısal öfkenin sözcülüğünü üstlenecektir vb. Aynı şekilde, köyde yaşıyorsa vahyi kırsal imgelere dayanacak, sarayda yaşıyorsa Tanrı'yı etrafında tebaası olan bir kral gibi, askerse de orduların kumandanı olarak tahayyül edecektir. Hülasa, peygamber sözü hiçbir zaman lafzi anlamda alınmamalı, peygamberin muhayyilesine, ruh haline, fikirlerine ve hayat tarzına bağlı olmasından ötürü her durumda yorumlanmalı, bağlamla ilintilendirilmelidir. Peygamberlerin, biri hariç pek çok konuda birbirlerinden ayrılması bundandır. Adaletli ve cömert olma gerekliliği, ortak oldukları tek noktadır. Tüm kutsal metinlerin ana motifi olan bu iki emrin temel işlevi; asla lafzi

1 *age., II.*

anlamıyla alınmaması gereken muhtelif hikâye ve kıssalar vasıtasıyla insanlara, yakınlarına adil ve cömert davranmayı öğretmektir.

Spinoza bundan sonra İbrani halkının özgüllüğü meselesine gelir: Bu halkın özelliği peygamberlik yeteneği midir, özel görevi nedir? İşe, "ilahi seçim" mefhumunun hakiki ebedi saadetin sevinciyle hiçbir ilgisinin olmadığını anlatmakla başlar: Gerçek saadetin hazzına ulaşan, kendisini başkalarından üstün hissetmez ve üstünlüğünü ilahi bir seçilmişlik iddiasına dayandırmaz. "Kendini üstün hissetmenin verdiği sevinç tamamen çocukça değilse eğer, ancak hasetten ve kötü bir yürekten doğmuş olabilir."[1] O halde Musa'nın İbranilere; Tanrı'nın diğer milletler içerisinden onları seçtiğini (Tesniye, X, 15), diğerlerinin değil onların yanında olduğunu (Tesniye, IV, 4-7), kendisini tanıma imtiyazını onlara bahşettiğini (Tesniye, IV, 32) hiç durmadan anlatmasını nasıl izah edeceğiz? Spinoza'ya göre bunun çok basit bir cevabı vardır: Bunun sebebi İbranilerin "zihinlerinin çocuksuluğu" ve onları "kanunu öğrenmeye teşvik etmektir".[2] Hakiki ebedi saadete aklın doğal ışığıyla erişemeyeceklerinden, onlara uyan bir söylem; yani bir yandan ruhlarını okşarken bir yandan da onları adil ve cömert olmakla özetlenebilecek Tanrı yasasını takip etmeye teşvik edecek bir söylem kullanmak gerekliydi. Başka bir deyişle İbranilerin insaniyetini yükseltmek için Musa kendisini, onların "katılaşmış" zihin ve yüreklerine uydurmuştu. Kullandığı kelimeler çok sert gibi görünse de Spinoza'nın tek yaptığı, halkın hem kötülüklerinden hem de kalbini ve aklını ilahi emirlere açmaya direncinden hiç durmadan şikâyet eden Musa'nın ve Kitab-ı Mukaddes peygamberlerinin sözlerine başvurmaktadır. Spinoza'nın Kitab-ı Mukaddes'in geleneksel Yahudi (hatta Hıristiyan) okumasından tamamen ayrıldığı nokta; İbrani halkının seçilmişli-

1 *age., III.*
2 *age., III.*

ğini herhangi bir şekilde Tanrı'nın tercihi değil, İbranilerin, doğanın değişmez kanunlarında yatan Tanrı kanununu anlayıp uygulamasına yönelik pedagojik bir hile olarak görmesidir: "Tanrı'nın hükmü derken tabiatın sabit ve değişmez düzenini, başka bir deyişle tabii şeylerin birbirini zincirleme takip etmesini kastediyorum. Nitekim yukarıda söylediğimiz ve başka yerde de gösterdiğimiz gibi, tabiatın her şeyi ortaya çıkartan ve belirleyen evrensel yasaları Tanrı'nın ebedi kararlarından başka şey değildir."[1] Böyle bir Tanrı ve inayet tasavvuru; doğanın dışında, insandakine benzer bir duyarlılık ve irade barındıran, belirli bir halka çok düşkün olup kendini ona gösterebilen bir Tanrı tasavvuruna sahip Yahudiler ve Hıristiyanlarda hâkim olanın tam zıddıdır. Spinoza'ya göre insanbiçimci temsillerin kaynağı korku ve cehalettir. Ondan birkaç yüzyıl sonra Freud, dünyanın dışındaki, kâdir-i mutlak, seven ve koruyan bir Tanrı'ya ait bu çocuksu temsilleri; dünyanın tehlikeli olduğunu, bir gün öleceğini ve ebeveynlerinin onu koruyacak kadar güçlü olmadığının bilince varan çocuğun hissettiği "çaresizlik" hissine bağlayarak açıklamaya çalışacaktır.[2] İleride göreceğimiz gibi Spinoza düşüncesi Freud'unkinden çok daha az materyalist olsa da, *TPİ*'sinde anlattığının tam da bu olduğu kesindir ve şayet bu fikirler birkaç yıl öncesinde zihninde filizlenmekte idiyse –ki bu çok muhtemeldir–, Yahudi cemaatinden neden o kadar şiddetle dışlandığını anlayabiliriz.

Spinoza, İbrani halkının seçilmişliği meselesinin derinine inerek konumunu daha da içinden çıkılmaz hale getirir. Tamamıyla pedagojik ve göreli bir nitelik gösterse de bu seçilmişliği inkâr da etmez. İlahi emirlere (ya da doğa kanunlarına) göre İbrani halkını eşsiz kılan –"seçim"den bahsetmesi bundandır–, "kurdukları siyasi bütünün dünyevi mutluluğu

1 *TPİ, III.*

2 *Sigmund Freud, L'Avenir d'une illusion [Bir Yanılsamanın Geleceği].*

ve bunun sağladığı rahatlık"[1] idi. Kitab-ı Mukaddes'teki kehanetleri ele alan Spinoza, Tanrı'nın ilk peygamberlere tek vaadinin; güçlü bir ulusun, kendi Yasa'sına dayanan ve halkın maddi güvenliğini emniyete alan bir devletin kurulması olduğunu göstermeye çalışır. "Yasa'nın İbranilere, itaatleri karşılığında vaat ettiği tek şey devletlerinin ve devletli hayatın diğer avantajlarının devamı, şayet itaat etmez ve anlaşmayı bozarlarsa da aksine en kötü felaketlerdir." Yani seçilmişlik kolektif, dönemsel, hatta geçicidir: Teokratik İsrail devletinin 2500 yıl önce yıkılmasından bu yana ilahi seçim meselesinin hiçbir anlamı yoktur. O zamandan itibaren Yahudiler Musa Yasası'na değil, her insan gibi, "yüreğimize nakşolmuş" ilahi yasa vasıtasıyla adil ve iyi davranışı buyuran doğal mantığın yasalarına tabidir.[2]

Spinoza peygamberlik üzerine tefekkürünü,; Tanrı'nın bilgisine gerçekten sahip olmak ve onu sevmek anlamındaki ilahi yasayla, inanç sistemi ve merasimlerle kendini ifade eden dini kurallar ve buyruklar anlamındaki ilahi yasa arasında yapılması gereken ayrımı vurgulayarak tamamlar. Spinoza için hakiki ilahi yasa inancın gereklerini ve ibadetleri yerine getirmek değil, Tanrı'nın bilgisine sahip olmak ve onu sevmekle elde edilebilecek olan en üstün iyi, yani ebedi saadet arayışıdır.

Etika'sında merkezi bir yer kaplayan bu temaya döneceğiz ancak *TPİ*'de de bahsetmesinden ötürü söz konusu kavramı netleştirmeye başlayabiliriz. Aristoteles'in, anlamanın ("zihin" olarak da tercüme edilebilecek olan, Grekçe *noos*) varlığımızın en iyi kısmı olduğuna dair sözü uyarınca, bizim için en üstün iyi ve en büyük saadet zihnimizin mükemmelleşmesidir. Aristoteles bize büyük saadeti getirenin, zihnimizin kusursuz faaliyeti olan tanrısal bakış olduğunu söylüyordu zaten.[3] Spinoza buna bolca değinir: "Bizim için

1 *TPİ, III.*
2 *age.*, III.
3 Aristoteles, *L'Éthique à Nicomaque*, X, 7.

üstün 'iyi' ve ebedi saadet, Tanrı'yı tanımak ve sevmektir."[1] Tabiatıyla, zihnimize ve yüreğimize nakşolmuş ilahi kanun Tanrı'yı ceza korkusundan değil, bu bilgi ve sevgi "tüm insan davranışlarının nihai amacı ve hedefi"[2] olduğu için sevmektir. Filozof, Tanrı'nın bilgisine ve sevgisine, doğanın ve yasalarının bilgisine erişerek ulaşır. Öte yandan Spinoza bunu başarabilen çok az insan olduğunu kabul eder. Kutsal metinler insanoğluna tam da bu sebeple gereklidir: İlahi bakışın yüce hazzını veremeseler de başta adalet ve cömertlik olmak üzere, toplum hayatı için gerekli olan davranış kurallarını verirler. Böylece ebedi saadete götüren ve "insan ruhuna içkin, ona adeta nakşolmuş"[3] ilahi yasayı, insana sevgiyi ve adaleti emirlerle öğretme amacını taşıyan dini yasadan ayırır.

Spinoza tören ve ritüellerin amacının bir tür "gönüllü esareti" dayatmak, toplumsal hayatı kolaylaştırmak üzere "insanların kendi kararlarına göre değil, her daim başkalarının emri altında hareket etmelerini sağlamak"[4] olduğunu anlatır. Hıristiyan ibadetlerine (vaftiz, ayin, bayramlar vb.) dair örnekleri sayıp döker ve İsa Mesih ile havarilerin bunları "ebedi saadete katkıda bulunan yahut kutsallık taşıyan şeyler değil evrensel Kilise'nin zahiri işaretleri" olarak tesis ettiklerini söyler. Ama en nihayetinde İsa'nın ve Pavlus'un sözlerine başvurarak[5] insanın meyvelerine göre değerlendirildiğini söyler ve "Sevgi, sevinç, barış, ruh eşitliği, iyilik, iyi niyet, tatlılık, masumiyet, kendine hâkimiyet (...) gibi meyveleri taşıyan kişi; ister akılla ister kutsal kitaplardan öğrenmiş olsun, gerçekten de Tanrı tarafından eğitilmiştir ve ebedi saadete sahiptir"[6] diye bitirir.

---

1 *TPİ*, IV.
2 *age.*, IV.
3 *age.*, V.
4 *age.*, V.
5 Galatyalılar, V, 22.
6 *TPİ*, V.

Spinoza ardından, "delil" olma işlevini hatırlattığı ancak doğa yasalarıyla çelişen ilahi fiiller addedilmesini son derece yanlış bulduğu mucize meselesine eğilir: "Tanrı'nın doğa yasalarına aykırı hareketler yaptığını kabul edersek, aynı zamanda kendi doğasına aykırı hareket ettiğini de kabul etmek zorunda kalırız ve hiçbir şey bundan daha saçma olamaz."[1] Metinlerde anlatılan mucizeler ya aslında gerçekleşmemiştir ve onları sembolik kıssalar olarak okumak gerekir ya da gerçekleşmiştir ve insan aklı bunları bir gün kesinlikle izah edebilecektir.

Kitabında son olarak, kutsal metinleri yorumlama metodunun daha derin bir analizine girişir Spinoza. Bu son bölümler, kutsal metinleri iktidarlarını pekiştirmek ve insanlar üzerindeki hâkimiyetlerini artırmak için kullanan din adamlarına, ilahiyatçılara ve dini otoritelere karşı sert bir suçlamayla başlar: "Dini, Kutsal Ruh'un öğretilerine riayet etmekten ziyade insan icadı şeylerin savunulması haline getiren ve hatta insanlar arasında sevgiyi değil ateşli bir Tanrı coşkusu kisvesi altında kavgayı ve nefretin en zalimini yaymakta kullanan; ancak küstah bir hırs olabilir."[2] Dini tutkuların ve Tanrı adına masumları katletmenin yeni bir dalga halinde sökün ettiği çağımızda, Spinoza'nın bu sözü son derece çarpıcıdır. Yani kutsal metinlerin yorumlanması kesinlikle, kendinde bu konuda tekel olma hakkını gören bir zümreye bırakılmamalıdır. Spinoza bu bakımdan Protestanlara Katoliklerden daha yakın durur. Zira Reform'un temellerinden biri tam da, kutsal metinleri yorumlama işini Katolik din adamlarının tekeli olmaktan çıkartıp, manevi bir ortaklık içinde yorumlayacak olan tüm inananlara teşmil etmektir.

Spinoza'nın, kutsal metinleri yorumlamak üzere önerdiği yöntem tabiatıyla, tüm insanların paylaştığı akla dayanır:

1 *age.*, VI.
2 *age.*, VII.

"Metni yorumlama konusunda en yüce otorite herkesin kendisi olduğuna göre, herkesin paylaştığı doğal ışıktan başka yorumlama kuralı da olmasa gerek; doğadan daha güçlü bir ışık, insanların dışında bir otorite yoktur." Spinoza'nın bu şekilde akla dayandırdığı yöntemi üç temel ölçüt önerir. Öncelikle hem Eski Ahit hem de Grekçe yazılmış olsa da İbranice etkisiyle dolu olan Yeni Ahit için, Kitab-ı Mukaddes İbranicesi başta olmak üzere kutsal metinlerin yazıldığı dillere hâkim olmak. Ardından, Kitab-ı Mukaddes'in farklı "kitaplarında" konu edilmiş tüm temaları not alıp gruplandırmak ve çelişkileriyle tutarsızlıklarını ortaya çıkartmak. Son olarak da döneme, kitapların yazıldığı kültürel ve siyasi ortama ve mümkün olursa hem yazarlarının kişiliği ve niyetine hem de hedef kitlelerine dair azami bilgi toplamak. Soruşturma ayrıca her bir kitabın tarihçesine de bakmalıdır: Hangi ellerden geçtiği, kimler tarafından kanon ilan edildiği, nasıl gruplandırıldığı gibi.

Spinoza tarihsel ve eleştirel bir Kitab-ı Mukaddes okumasının temellerini birkaç sayfada atar (Bu okuma Kuran'a veya başka herhangi bir kutsal kitaba da uygulanabilir.). Bu bilimsel yöntemin önce Protestan, sonra da Katolik çevrelerde gelişmesi için iki yüzyıldan fazla beklemek gerekecektir ve Spinoza'nın ortaya koyduğu ilkelerin hâlâ kullanımda olduğunu görmek son derece heyecan vericidir. Onu modern tefsirin fikir babası sayabiliriz. Daha da önemlisi, o zamanlar soruşturmasını sağlıklı şekilde yürütmek için gereken tarihsel malzemelerden mahrum olmasına rağmen vardığı temel sonucu, yani Tevrat'ı yazanın Musa değil, kendisinden çok sonraki bir yazar olduğu[1] gerçeğini tefsirler de doğrular. Bu yazar çok büyük ihtimalle, MÖ 459 yılında binlerce Yahudiyeli sürgünü Babil'den Kudüs'e getiren rahip ve kâtip Ezra'dır. Yahudi dinini canlandırmak için, sözlü geleneklerden ve bazı yazılı kaynaklardan yola çıkarak Tevrat'ı ka-

1 *age.*, VIII.

leme almıştır. 17. yüzyılda böyle bir iddia ne Yahudiler ne de Hıristiyanlar açısından tahammül edilebilir bir iddiaydı. Günümüzde âlimlerin hemfikir olduğu bu konu inananların çok büyük kısmını artık rahatsız etmez. Sadece Ortodoks Yahudiler ile köktenci Hıristiyanlar, mantığa aykırı bir şekilde bunu reddetmekte ve Tevrat'ın kelimesi kelimesine Musa tarafından yazıldığını ve aşağı yukarı MÖ 12. yüzyıla dayandığını öne sürmeye devam etmektedir.

Spinoza, analizlerinin kopartacağı kıyametin tamamen bilincindedir: "Kutsal Kitap'ın var olan halini Tanrı'nın insanlara gökten gönderdiği bir mektup sayanlar, Kutsal Ruh'a karşı günah işlediğimi söylemekten geri durmayacaktır. Elimizde sadece parçaları bulunan Tanrı'nın sözünün hatalı, eksik, üzerinde oynanmış olduğunu ve nihayet Tanrı'nın Yahudilerle yaptığı anlaşmanın sakıt olduğunu söyledim gerçekten de." Kendine has bir coşku ve iyimserlik karışımıyla şunu da ekler: "Ancak şayet meseleyi incelemeyi kabul etseler beni kınamaktan vazgeçeceklerine şüphem yok. Sadece akıl değil, ondan daha da fazla, peygamberlerin ve havarilerin sözleri aynı şeyi söylüyor: Tanrı'nın ebedi sözü, antlaşması ve gerçek din, Tanrı eliyle insanın kalbine yazılmıştır."[1]

Spinoza'ya göre Kutsal Kitap'ın görevi bize dünyaya dair bilimsel açıklamalar değil –Galilei hadisesi hâlâ tüm zihinlerde canlıdır–, riayet edilecek buyruklar listesi olarak ilan edilmiş yaşama kuralları vermektir. Bu kurallar esasen, her huzurlu toplumsal hayatın temelini oluşturan adalet ve cömertliğin hayata geçirilmesi olarak özetlenebilir. Ancak doğal akıl yani felsefe kendi hür irademiz ve rızamızla bunu benimsememizi sağlarken inanç, itaat gereği bunlara hürmet etmemizi bekler. "Her iki Kutsal Kitap'ın da başka bir ders vermediğini, ikisinin de amacının insanların kendi rızalarıyla boyun eğmelerini sağlamak olduğunu görmemek ne

1 *age.*, XII.

mümkün?"[1] Kulluk demek olsa dahi dini buyruklara riayet her şeye rağmen, "evrensel inancın yegâne normu" olan yakınını sevme buyruğunun yaşanması yoluyla mutluluğun yolunu açabilir. Spinoza İncil yazarı Yuhanna'nın ilk Mektup'unu hatırlatır: "Her kim severse Tanrı'nın evladıdır ve Tanrı'yı tanır, ancak yakınını sevmeyen Tanrı'yı tanımaz zira Tanrı sevgidir."[2]

Şu halde düşünce ile inancı, felsefe ile ilahiyatı birbirinden ayırmak gerekir. Felsefe hakikati ve ebedi saadeti ararken, inanç itaati ve davranışlarda coşkuyu hedefler. Bir başka düzleme ait olmasından ötürü "inanç herkesi, felsefe yapmak konusunda tamamen özgür bırakır".[3] Aynı şekilde, ilahiyat akla hizmet etmez –inanca eder– ve akıl da ilahiyata hizmet etmez. "Her birinin kendi saltanatı vardır: Aklınki hakikat ve bilgelik, ilahiyatınki iman coşkusu ve teslimiyettir."[4] Her ne kadar akılcı bilgelik arayışını inancın boyunduruğunun önüne koysa da Spinoza bir şeyin bilincindedir: "Kutsal metinler insanlara müthiş bir teselli sunar. İstisnasız herkes itaat edebilir, oysa manevi değerlere sadece aklın kılavuzluğunda ulaşabilecek olanlar insan türünün çok küçük bir kesimidir."[5]

1 *age.*, XIV.
2 **I Yuhanna, IV, 7-8.**
3 *TPİ*, XIV.
4 *age.*, XV.
5 *age.*, XV.

5

Spinoza ve Mesih

"İlahi kanunu yüreklerin en derinine ebediyen nakşetti."

TPİ'yi incelemeye devam edip Spinoza'nın din olgusu ile politikayı birbirine eklemlemeyi ve modern demokrasilerin mümkün olabileceğini nasıl tahayyül ettiğini görmeden evvel, bundan sonraki iki bölümde bir yandan Spinoza'nın Mesih'e şaşırtıcı yaklaşımına diğer yandan da Yahudi cemaatinin Spinoza'yla üç yüz elli yıldır süren çalkantılı ilişkisine değinmek istiyorum.

Spinoza'nın eserlerini ve özellikle de *TPİ*'yi okurken, İsa Mesih'in tuttuğu eşsiz yer bana son derece çarpıcı gelmişti. İsa [Jesus] yerine Mesih [Christ] demem, Spinoza'nın ondan neredeyse her zaman, Yeni Ahit yazarları gibi (Tanrı tarafından "kutsanmış" anlamına gelen) bu sıfatla bahsetmesindendir. Hatırlayalım: Spinoza, huzurunu ve muhtemelen büyük gençlik aşkını kaybetme pahasına, Hıristiyan olmayı aklından geçirmedi. Hıristiyanlıktaki Kutsal Teslis dogmasından "hiçbir şey anlamadığını" ve hangi türden olursa olsun dini ritüellere uymaya hiç ihtiyaç duymadığını pek çok kez belirtti. Onun dindarlığı sadece aklının gücüyle inşa

edilmiş, tamamıyla şahsi bir maneviyattır. Bu maneviyatın bir tür içkin doğal mistisizme benzer yönleri olduğunu göreceğiz, ancak Spinoza'nın dindar bir kişi olduğu katiyen iddia edilemez. Hayatı pahasına da olsa hep her türden inançtan, dini aidiyetten azade oldu ve bu durum sadece Yahudi değil Hıristiyan otoritelerinden de baskı görmesine ve anlaşılmamasına yol açtı. Bu nokta üzerinde ısrarla duruyorum çünkü Spinoza'nın Mesih'e dair söylediklerini, –bazı yorumcuların ilan ettiği gibi– Hıristiyanların inayetini üzerine çekme amaçlı bir kurnazlık yahut strateji olarak okumak çok yanlış olur. Böyle bir karşılık görmemiş olması bir yana, hakikat olduğunu düşündüğü şeyden en küçük taviz veremeyen özgür ve bağımsız zihnine tamamıyla aykırıdır bu. Mektuplarında bunu son derece net görürüz: En yakın dostlarını ve en sadık destekçilerini rahatsız etme pahasına da olsa düşüncelerinin özellikle dinle ilgili boyutları üzerinde ısrarcıdır. En fazla, insanların galeyana gelmesinin önüne geçmek amacıyla, ihtiyattan ötürü bir metni basmaktan vazgeçecek yahut takma ad kullanacaktır. Ancak düşüncesini hiçbir şekilde eğip bükmemiştir.

Peki Spinoza nasıl bir Mesih tasavvur eder? Önceki bölümde gördük; ona göre peygamberler ilahi kelamı kendi muhayyileleri vasıtasıyla alırlar. Bu demektir ki peygamberlerin hassasiyetleri, görüşleri, kişisel ve kültürel önyargıları vahyi ister istemez şekillendirir. Ancak Spinoza son derece şaşırtıcı biçimde, Mesih'in bu kurala istisna oluşturduğunu ifade eder: "Tanrı'nın insanların selametine dair tasavvurları Mesih'e sözler veya muhayyile yoluyla değil, doğrudan vahyolunmuştur. (...) O halde Mesih'in sesini, aynen bir zamanlar Musa'nın işittiği gibi, Tanrı'nın sesi diye adlandırabiliriz. Aynı şekilde, insanüstü bir hikmet olan Tanrı Hikmeti'nin Mesih'te tecessüm ettiğini ve Mesih'in selametin sesi olduğunu da söyleyebiliriz. (...) Mesih, Tanrı'yla zihinden zihine iletişime geçmiştir. Sonuç olarak Mesih dışında hiç kimsenin,

muhayyilenin yani sözler ya da suretlerin yardımı olmaksızın Tanrı'dan vahiy almadığını belirtiyoruz."[1] Hem Eski hem de Yeni Ahit'i çok iyi bilen Spinoza, bu sonuca Kitab-ı Mukaddes metinlerini titizlikle inceledikten sonra varmıştır. Mesih'in söylemlerinde ona çarpıcı gelen, iyi bir eğitim almamış olan bu sade adamın sadece hakiki, derin ve evrensel sözleri dile getirmesidir. *Etika*'da Mesih'in, sadece ve sadece tümüyle uygun fikirlere sahip olan gerçek özgür insan olduğunu söyler.[2]

Mesih, zihni tüm yanlış fikirlerden arınmış ve duyguları tamamen aklın kontrolünde olan bilge modelinin somutlaşmış halidir. Bundan ötürü "Tanrının tecessümü" değil "Tanrısal hikmetin feyzi" sayılabilir. Bunu Henry Oldenburg'a bir mektubunda şöyle izah eder: "Selamet için İsa'nın cismen var olduğunu kabul etmek zorunlu olmasa da, aynı şey Tanrı'nın ebedi hikmeti için geçerli değildir. Bu ebedi hikmet her şeyde, bilhassa insan zihninde ve de özel olarak İsa Mesih'te tezahür etmiştir."[3] Tanrı'nın insan Mesih'te tecessüm ettiğine inanıp inanmadığını merak eden muhatabına, bu fikrin "bir çemberin kare biçimine girdiğini söylemek kadar saçma" olduğu cevabını verir. Nasıl ki insan İsa, ilahi hikmeti alıp doya doya yaşayarak Mesih olmuşsa; ilahi hikmeti alıp yaşadığı, yani evrensel ilahi kanunları anlayıp hayata geçirdiği takdirde her insanın da "Mesih ruhuna" sahip olduğu söylenebilir. Mesih bu bakımdan "ebedi hakikatleri aktarmış ve böylelikle onları yasanın boyunduruğundan kurtarmış, bir yandan da yasayı doğrulayarak yüreklerin en derinine nakşetmiştir."[4]

Filozof Mesih başlıklı bir kitapta geliştirdiğim ve kuvvetle inandığım görüşlerimi ifade ediyor olmaları, bu söz-

1 *TPİ*, I.
2 *Etika*, IV, 68.
3 73 numaralı mektup, s. 336.
4 *TPİ*, V.

leri benim için çok daha çırpıcı kılmıştı.[1] Söz konusu kitapta İsa'nın mesajının özünün, evrensel etik ilkelerden ibaret olduğunu savundum. Dini otoriteler Kitab-ı Mukaddes'in mesajını dogmatik ve normatif bir çerçeveye hapsederek tahrip etmiş olsa da bu ilkeler, kalplere ve zihinlere o denli güçlü biçimde kazınmıştır ki on sekiz yüzyıl sonra, evrensel insan hakları ahlakı merkezinde laikleşmiş haliyle ve Kiliselere karşı yeniden canlanabilmiştir. Spinoza'nın muhteşem biçimde ortaya koyduğu gibi Mesih, yakınını sevmek buyruğundan başlayarak "ilahi kanunu yüreklere ebediyen nakşetmişti". Mesih'in yeni kurallarla, yeni dogmalarla ve yeni bir ruhban sınıfıyla bir din kurmak için değil, "ilahi hakikatleri" insanlığın tamamına iletmek için geldiğine de kaniyim.[2] Bu anlamda, Hıristiyan dogmasına has anlamıyla Tanrı'nın tecessümü olmaktan ziyade tanrısal hikmetin kusursuz tecessümüdür. Öte yandan bir sonraki bölümün sonunda değineceğim gibi Spinoza'nın, "Abba" (Baba) dediği varlıkla yoğun bir meşk içinde olan İsa'nın mistik yanını fazlaca ihmal ettiği kanaatindeyim.

Çağdaşları oyuna gelmedi ve Spinoza'nın Mesih'e kuvvetli hayranlığı onu, inançlarının –Tanrı'nın İsa'da cisimleşmesi ve kefaret gizeminin– altını oymakla suçlayan Hristiyanların şiddetli saldırılarını engellemeye yetmedi. Bunu görmek için, 1675 yılında Hollanda Cumhuriyeti maliye bakanının oğlu, arkadaşı Albert Burgh'un filozofa gönderdiği mektubu okumak yeterlidir. İtalya'da Katolikliğe geçen delikanlı, şeytani bir gücün eski hocasını hakikatten döndürdüğünden yakınmaktadır: "Geçmişte görüşlerinizdeki zekâ ve derinlikten ötürü size nasıl hayranlık duyuyorsam, şimdi de sizin için öyle üzülüyorum. Zira Tanrı'nın müthiş ihsanlarla donattığı

1 Frédéric Lenoir, *Le Christ philosophe*, Plon, 2007; Seuil, "Point essais" kolekiyonu, 2009.

2 Bu konuda *Filozof Mesih*'in, Yuhanna İncili'nin dördüncü bölümünü (Mesih'in Samiriyeli kadına dediği gibi "Tanrı'ya hem ruhunuzla hem gerçekten tapmalısınız") uzun uzun yorumladığım sonsözüne bakabilirsiniz.

zihninizle üstün yeteneklere sahip, şevkli bir hakikat âşığı olduğunuz halde, o kötü ruhların menfur ve küstah prensinin sizi kıstırıp aldatmasına izin veriyorsunuz. Hal böyleyken bütün o felsefeniz katıksız bir yanılsama, bir aldanma haline gelmiyor mu? (...) İnsanda iğrenti ve acıma uyandıracak denli gözü pek ve delice olan bu kibrinizin dayanağı ne? İsa'nın yaşayan Tanrı'nın oğlu, Baba'nın sonsuz bilgeliğinden gelen kelamın ete kemiğe bürünmüş hali olduğunu ve insanlık için acı çekip çarmığa gerildiğini reddediyorsunuz. Peki neden? Bütün bunlar ilkelerinizle bağdaşmıyor diye. (...) Aklınızı başınıza alın sayın filozof ve bilgelik belledğiniz bu şeyin delilikten başka bir şey olmadığını görün. Gururu bir kenara bırakıp tevazuunuzu takının ve iyileşin. Kutsal Teslis'in İsa'sına dua edin ki, bu sefil halinize acıyıp size kucak açsın."[1] Filozoftan hiçbir hakareti sakınmayan bu uzun mektup ("hayvanlardan daha sefil olan alçaklığınız", "sefil, aşağılık yaratık", "kurtçuk yemi" vb.), Spinoza'nın "dindar Katoliklerde" uyandırdığı nefreti çok güzel göstermektedir. Ancak en fevkaladesi, Spinoza'nın muhatabına cevap verme zahmetine girmiş ve bunu gayet ölçülü, nazik bir dille yapmış olmasıdır. Hiç polemiğe girmeye yeltenmeden ama incelikli bir mizahı da eksik etmeden, Roma Kilisesi haricinde bir selamet yolu olmadığını durmadan tekrarlayan eski öğrencisine –elbette boş yere– şunları anlatmaya çalışır: "Hayatın kutsallığı sadece Roma Kilisesi'ne mahsus değildir, herkes için ortaktır. Havari Yuhanna'nın 1. Mektup'unun 4. babının 13. ayetinden alıntılarsam; Tanrı'da yaşadığımızı ve onun da bizde yaşadığını bildiğimize göre buradan çıkan sonuç, Roma Kilisesi'ni diğerlerinden ayıran her neyse bunun o kadar da önemli olmadığı ve sonuç itibarıyla Roma Kilisesi'nin sadece hurafe üzerine bina edildiğidir. Zira Yuhanna'dan aktararak belirttiğim üzere gerçek Katolik inancının kesinlik taşıyan tek nişanesi, Kutsal Ruh'un tek gerçek

1 67. Mektup, *Mektuplar, age.*, 315-320.

meyvesi adalet ile yardımseverliktir ve bunlar her neredeyse İsa gerçekten oradadır, keza bunların olmadığı yerde İsa da yok demektir." Sözleri; cömertlikten ziyade nefretten nasiplenmiş, biraz fazla ateşli bir taze dönmeye verilmiş güzel bir derstir!

Spinoza'nın Mesih'e dair, ana hatlarını özetlediğim pek çok sözü bir yana, düşüncesi ile İncillerin mesajı arasındaki paralellikler de vurgulanabilir. Bu kitabın önsözünde, her iki doktrini de yargılamamanın önemi üzerinde ısrarla durduğunu belirttim. *Etika*'ya ayırdığım bölümlerde bu noktaya tekrar döneceğim.

6

Yahudiliğe İhanet mi?

"Tanrı'nın artık Yahudilerden özel bir beklentisi yoktur; onlardan sadece, tüm fanilerin tabi olduğu doğal kanuna uymalarını ister."

Baruch Spinoza'nın Yahudilikle, aynı zamanda Yahudilerin de filozofla ve düşüncesiyle yüzyıllara yayılan ilişkisi üzerinde biraz duralım. Spinoza'nın Yahudi dinine karşı eleştirel bir bakışa sahip olduğunu gördük. Doğuştan mensubu olduğu, kendisini son derece şiddetli biçimde kovan diniyle ve cemaatiyle yazılarında hesaplaştığı düşüncesi gelebilir akıllara. Ancak böyle düşünmek, Spinoza'nın dediği gibi sebeplerle sonuçların yerlerini değiştirmek olur. Aslında daha ziyade, tam da Yahudi dinine karşı son derece eleştirel bir bakış geliştirdiği için aforoza uğramıştı. Aforozun akabinde bir süre üzülüp gücenmiş olsa gerek, ama kalıcı bir kin ve nefret değildi bu. Yazılarında o kadar güzel çözümlemiş ve kınamışken, Spinoza'nın kendini bu kederli tutkulara kaptırdığını hayal etmek zordur. Kendine ve kökenlerine karşı duyduğu bir tür nefretle, eleştiri oklarını Yahudiliğe yönelttiğini düşünmek de isabetsiz bir yargı olur. Spinoza,

boyunduruk altına almak amacıyla korku başta olmak üzere kederli tutkuları harekete geçirdikleri; adaletin ve cömertliğin gelişmesini inanç yoluyla teşvikten ibaret olan yegâne misyonlarından saparak nefreti ve hoşgörüsüzlüğü yaydıkları her durumda dinlerin hepsini olduğu kadar, riyakârlık yaptıkları yahut kendilerini başkalarından üstün gördükleri her durumda tüm dinlerin mensuplarını da aynı şiddetle eleştirmiştir. Hıristiyanlarla ilgili yazdıklarından bir örnek vermek gerekirse: "Hıristiyanlık dinini yani sevginin, sevincin, barışın, nefse hâkimiyetin, sadakatten hiç vazgeçmemenin dinini vazetmekle övünen bazı insanların, en inanılmaz kötücüllükle kavga ettiğine ve günlük hayatlarında nefretin en koyusunu sergilediğine kaç kez hayretler içinde tanık oldum."[1] Müslümanlığı da dünyevi ve manevi güçleri birbirine karıştırmaktaki ısrarı yüzünden sertçe eleştirir. Bir önceki bölümde bahsi geçen genç Albert Burgh'a mektubunda şöyle yazar: "Roma Kilisesi'nin tesis ettiği ve onca övdüğünüz siyasi düzenin avantajlarını teslim ediyorum. Onu birçok açıdan gölgede bırakan Muhammet'in kilisesi olmasa, insanları yanıltmak ve zihinlerini kontrol etmek için Roma Kilisesi kadar iyi düzenlenmiş bir din olmadığını düşüneceğim."[2] Spinoza'nın Hıristiyanlık ve İslam'da eleştirdiği şeyin daha ziyade inananların ve dini otoritelerin tutumları olduğu, oysa seçilmişliğin artık geçersiz, Yahudi şeriatına uymanın gereksiz olduğunu ilan ederek ve "Tanrı'nın artık Yahudilerden özel bir beklentisi yoktur ve onlardan sadece, tüm fanilerin tabi olduğu doğal kanuna uymalarını ister"[3] diyerek Yahudi dininin temellerini hedef aldığı ileri sürülebilir. Bu sözlerin dindar, hatta sadece geleneklere bağlı bir Yahudi için tahammül edilemez olduğu ve Yeni Ahit'in Hıristiyan yazarlarının düşündüklerine ziyadesiyle benzediği aşikârdır.

---

1 *TPİ*, Giriş.
2 76 numaralı mektup, *Mektuplar, age.*, s. 345.
3 *TPİ*, V.

Üniversitede hocam olan ve birlikte katkıda bulunduğumuz bir kitap vesilesiyle hayatının son döneminde yakından tanıdığım büyük filozof ve Tevrat uzmanı Emmanuel Levinas bu noktayı es geçmemiştir. Levinas, Yahudi karşıtı düşüncenin gelişiminde Spinoza'nın neden ağır bir sorumluluk taşıdığını izah etmeye çalışır: "Spinoza ihanet etmiştir. Düşünce tarihinde, Museviliğin hakikatini Yeni Ahit'in vahyine tabi kılmıştır. Gerçi evet, Yeni Ahit Tanrı sevgisi bakımından yeni bir sayfa açar, ancak Batı bir etap olarak bu Hıristiyanlık deneyimini kapsamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Spinoza'nın Yahudi entelijansiyası üzerindeki bozucu etkisi göze çarpar; oysa bu entelijansiyanın temsilcileri için olduğu kadar Spinoza için de Hıristiyanlık ancak hakikatin sondan bir önceki halidir ve Tanrıya gerek hakiki gerek zihinsel biçimde ibadet, Hıristiyanlığı da aşmalıdır. İncilleri hakikat yolunda kaçınılmaz bir aşama olarak kabul etmek, günümüzde inancın yaşanmasından dahi önde gelmektedir. Museviliğin İsa'yı haber vermesi: Dindar Museviliğin on yedi yüzyıl boyunca karşısında durduğu bir harekete, dini olmayan Museviliğe Spinoza'nın söylettiği şey işte budur. (...) Spinoza'nın arka çıktığı akılcılık sayesinde, Hıristiyanlık sessizce galip gelir."[1]

Levinas bu "antispinozacılığı"; en etkili hocalarından biri olan ve modern antisemitizmin sorumlularından biri olarak gördüğü, Spinoza'dan tiksinen haham Jacon Gordin'den (1896-1747) almış olsa gerektir. Spinoza'nın, Yahudi dininin temellerini bizatihi baltalamakla kalmayıp "İbraniler" veya bazen "Yahudiler" için, doruk noktasına ulaştığı Nazizmin ortaya çıkışına kadar Avrupa toplumlarında son derece şiddetli olan antisemit propaganda üzerinde gerçekten de etkisi olmuş olabilecek çok sert sözler de ettiği doğrudur. Örneğin "diğer insanlardan üstün olmakla övünüp

1 Emmanuel Levinas, "Le cas Spinoza" (1956), *Difficile Liberté* içinde, Albin Michel, 1963.

diğer halklara tepeden bakmış İbranilerin" kibrini eleştirir. Başka bir yerde, Yahudi halkının onca çetin sınava rağmen bu kadar uzun zamandır var olabilmesinde seçilmişliğinin baki olduğuna dair işaret gören bir itiraza cevap verirken, artık devletleri olmasa da Yahudilerin bu kadar uzun süredir var olmalarında şaşıracak bir şey görmediğini söyler, çünkü "Yahudiler sadece diğer milletlerinkilere ters olan ritüelleriyle değil, dinen bağlı olmaya devam ettikleri sünnetin ayırıcı özelliğiyle de tüm dünyanın nefretini üzerlerine çekecek denli bütün milletlerden uzakta yaşamışlardır." Demek ki Spinoza'ya göre Yahudi karşıtlığını tetikleyen, tikellikleri ve asimile olmayı reddetmeleridir. Şöyle devam eder: "Milletlerin duyduğu bu nefretin Yahudilerin devamını sağladığı da tecrübenin gösterdiği bir şey." Başka bir deyişle zulüm, Yahudilerdeki kimlik hissini güçlendirmiştir. Bu noktadan sonra Yahudilerin en nihayetinde, başlarına gelen tüm fenalıkların sorumlusu olduklarını söylemek bazı modern antisemitlerin aşmaktan geri durmayacakları bir eşiktir, ancak Spinoza bunu yapmaz.

Spinoza Yahudi kimliğinden pek hazzetmez ve hem dini hem entelektüel çevrelerde tetiklediği onca tartışmanın nihai sebebi de budur. Yahudi doğmuş olmakla birlikte kendini akıl gereği dünya vatandaşı, toplumsal kimliğinden ötürü de Birleşik Eyaletler vatandaşı olarak hissetmekteydi. Muhtemelen bunun özgürleşmelerine, yani çeşitli Avrupa toplumlarında tam yurttaş kabul edilmelerine de yardımcı olacağına inançla, Yahudilerin yaşadıkları toplumlara asimile olmasından yanaydı. Bu fikir bir asır sonra Yahudi aydınlanması *Haskala*'nın öncülerini etkiledi. Bu kişilerin başında; düşüncesine hayran olduğu Spinoza'nın izinde, devletin, özel alanda kalması kaydıyla Yahudiliği de başka hiçbir inancı da yasaklamaması gerektiği üzerinde ısrarla durarak aklın evrenselliğini savunan Moses Mendelssohn (1729-1786) geliyordu. 19. yüzyılın başında Spinoza'nın popülerliği, tarihsel

ve eleştirel Kitab-ı Mukaddes okumasıyla açtığı yolu izleyerek Yahudiliği şeriatı (*Halakha*) sıkı sıkıya takip etmekten kurtarmayı hedefleyen "Yahudi biliminin" (*Wissenschaft des Judentums*) Alman taraftarları sayesinde Yahudiler arasında da arttı. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında, amansız bir antisemit ortamın göbeğinde Spinoza fikriyatı bu kez, Yahudileri emniyete alacak bir Yahudi devletini savunan Siyonistler arasında popülerlik kazandı. Laik bir devleti savunan bu grup, laik siyasi modernliğin –Yahudi– babası olarak gördükleri Spinoza'nın *TPİ*'deki şu cümlesine hayli duyarlıdırlar: "Şayet bizzat dinlerinin ilkeleri kalplerini yumuşatmamış olsaydı, dünya işlerinin ne kadar değişken olduğunu da bildiğimden, Yahudilerin devletlerini ilk fırsatta yeniden kuracaklarına ve Tanrı'nın onları yeniden seçeceğine kesinlikle inanırdım."[1] Genç İbrani devletinin başbakanı David Ben Gurion bunlardan hareketle 1953 yılında Spinoza'nın, yeni Yahudi devletinin "fikir babalarından" biri sayılmasını önerir. Hahamların ona cevabı kesin bir ret olur. 1956 yılında Spinoza'nın *herem*'inin 300. yıldönümü vesilesiyle, gömülü olduğu mezarlıkta gerçekleştirilen ve İsrailli Yahudilerin bağışlarıyla yaptırılmış, üzerinde İbranice "Amcha" yani "Halkın" yazılı bir anma taşının yerleştirildiği merasime İsrail'in Hollanda büyükelçisini göndermesi de yine aynı şekilde hahamların şiddetli protestosuna hedef olur. Yıldönümü vesilesiyle *herem*'i kaldırtması istenen Ben Gourion, sadece daha en baştan kaybedilmiş bir dava olduğunu bildiği için değil, aynı zamanda *herem*'i "kesin hükümsüz" kabul ettiği için buna teşebbüs etmeyi reddeder ve şunları yazar: "Tel Aviv'de onun adını taşıyan bir sokak var ve bu ülkede aklı olan tek kimse yoktur ki onun aforozunu hâlâ geçerli addetsin."[2]

Yine de 2012 yılında çok sayıda Yahudi ileri gelen Amsterdam hahambaşından *herem*'in ilgasını ve Spinoza'nın

1 *TPİ*, III.

2 Aktaran: Irvin Yalom.

tekrar cemaate dahil edilmesini ister. "Spinoza meselesini" incelemek üzere kurduğu ve sadece din adamlarının değil Steven Nadler gibi tarihçi ve filozofların da katıldığı komisyon 2013 Temmuz'unda, sadece *herem*'i doğuran gerekçelerin devam etmesi yüzünden değil, Spinoza'nın herhangi bir pişmanlık ya da Yahudi cemaatine dönme isteği sergilememiş olmasından ötürü de böyle bir ilganın mümkün olamayacağına karar vermiştir.

Bu bölümü Spinoza'nın dinle ilişkisine dair daha kişisel bir yorumla bitirmek istiyorum. Yahudi dininin altını oyduğu doğru olabilir; ama İsa'yı Tanrı'nın, tecessüm eden ve ölülerin arasından yeniden dirilen (Spinoza Diriliş anlatısını lafzi değil manevi bir okumaya tabi tutar.[1]) yegâne oğlu değil de ilahi hikmetin feyzi, yani kusursuz bilge modeli haline getirerek Hıristiyan inancının dogmatik temelinin de altını oyar. Bu sebepten Hıristiyanların da saldırısına uğradığından bahsetmiştik. Her ne kadar Mesih'e istisnai bir mevki bahşetse ve kendini Yeni Ahit'e Eski Ahit'ten daha yakın hissetse de aslında, *Etika* bahsinde göreceğimiz gibi, Tanrı'ya duyulacak, bizi hakiki ebedi saadetin kaynağı olan "entelektüel sevgiye" ulaştıracak olan felsefi hikmetle tüm dinleri aşmayı önerir. Dinlere sadece, ebedi tanrısal buyrukları ve tanrısal tefekkürü anlamayan ve Tanrı'nın kanunlarına dini buyruklar vasıtasıyla uymaya ihtiyaç duyanların selameti için gerek bulunduğunu düşünür. Hülasa, Auguste Comte ve Ludwig Feurbach'ın ondan iki asır sonra söyleyecekleri gibi din, insanlığın çocukluk evresine tekabül etmektedir. İnsanın Tanrı'yı ve onun kanunlarını dini kanuna ve ona eşlik eden dogmalara başvurmaksızın keşfetmesi, bu keşifte aklın ışığından yararlanması Spinoza'nın en büyük dileğidir; zira bu dogmalar, onları yürürlüğe koyan ve koruyan dini kurumların her türlü güç suiistimalinin kaynağı olan çocuksu tasavvurlardır ona göre.

1 Henry Oldenburg'a 75 numaralı mektup, *Mektuplar*, *age.*

Bana göre Spinoza'nın dine dair ihmal etmiş olabileceği iki boyut vardır: Biri, dinin insanı en yüce mistik tecrübelere sevk edebilecek gönül boyutu; diğeri, mantıksal değil duygusal nitelikli bir aidiyet hissine dayanan kimlik boyutu. Tüm tezlerine katılmasa da Spinoza'nın büyük hayranı –ve kendisi de bir Yahudi– olan Fransız filozof Henri Bergson şunları yazmaktan çekinmez: "Filozofsanız iki felsefe vardır sizin için: kendinizinki ve Spinoza'nınki." Bergson'un din analizi bana Spinoza'nınkinden daha noksansız görünüyor. Son eseri *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*'nda, toplumsal uyumu muhafaza etmek gibi dogmatik ve normatif bir işlevi olan ve Spinoza'nın eleştirdiğiyle tam manasıyla örtüşen "statik" veya "kapalı" bir din tespit eder. Ama öte yandan dinin bir başka veçhesine, mistik tecrübe merkezinde ilgilendiği "açık" ve "dinamik" boyutuna da eğilir Bergson. Dini tecrübenin –korku üzerinde temellenen– hurafeye ve kanuna karşı uysal itaate indirgenemeyeceğini gösterir. Daha ender rastlansa da, zemini sevgi olan ve inananı insanlığın doruk noktalarına yükseltebilen bir inanma tecrübesi daha vardır. Büyük Hıristiyan ve Hindu mistiklerini örnek vererek –her dinden maneviyat insanlarını da aynı şekilde örnek verebilirdi– Tanrı inancı ve aşkına dayanan mistisizmlerinin onları gerçek bir iç özgürlüğe, adaleti ve iyilik sevgisini örnek biçimde hayata geçirmeye ve fevkalade yaratıcı bir hamleye sevk ettiğini gösterir. Bunlar hep, Spinoza'nın tarif ettiği, ancak bu durumda rasyonel akıl yürütmeyle değil sevgi dolu ve coşkulu bir inançla varılan en yüce bilgeliğin meyveleridir. Bergson için Mesih bilge olmaktan ziyade mistiktir; zekâsı da bir o kadar canlı olsa dahi asıl, yüreği Tanrı aşkıyla yanan bir mistik.

Dinin, dostum Régis Debray'nin ifadesiyle "insani ortaklıklar" yaratmaktaki eşsiz rolünün Spinoza tarafından kuşkusuz hafifsendiğini de ekleyeceğim. Din, Spinoza'nın emeli olan salt rasyonel bir toplumsal uyumun ötesinde insanları,

aralarında sadece akli değil duygusal bağlar da kuran heyecan yüklü bir şevk içinde bir araya getirir. Yahudiliğe dönersek, pek çok Yahudi için Yahudi olmak Tanrı'ya inanmak ve selamete erişmek için Tevrat'ı hayata geçirmekten çok, aile ve cemaat geleneklerine uymak ve böylece âdetler ve semboller vasıtasıyla kolektif bir kimlik boyutunu gündelik hayatta var etmektir. Bu aidiyet hissi de sadece akılla değil daha ziyade duygularla alakalıdır.

7

Aydınlanmanın Öncüsü

"Toplum halinde örgütlenmenin amacı özgürlüktür."

Spinoza'nın *Teolojik Politik İnceleme*'yi yazdığı ortamı hatırlayalım: Bir yandan güçlü Kalvinist cemaatin dini müdahaleciliği, diğer yandan da Birleşik Eyaletler'in askeri ve dış politikasını genç, hırslı III. Guillaume vasıtasıyla tek başına yönetme emelindeki Orange hanedanının varlığıyla son derece kırılgan hale gelmiş, aristokratik bir cumhuriyet. Spinoza liberal ve hoşgörülü bir siyasetten yana olan ve yedi eyaletin politikalarını koordine eden Genel Vali Witt'e yakındır ve ona, mümkün olabilecek en iyi devlet biçimi üzerine derinlemesine bir tefekkür yoluyla entelektüel destek vermeye çalışır. Bu tefekkürün açık hedefi de, en iyi yönetimin bireylerin düşünme özgürlüğüne tamamıyla saygı gösteren yönetim olduğunu akılcı biçimde ispatlamaktır. Dinin politikaya bitmeyen müdahaleleri karşısında işe bizzat Kutsal Kitap'tan yola çıkarak başlaması, bambaşka iki mantığa riayet etmelerinden ötürü, ilahiyat ile felsefenin birbiriyle ihtilaf içinde bulunmayan iki ayrı alan olduğunu ve dinin felsefe yapma özgürlüğüne hiçbir şekilde karşı çıkmaması

gerektiğini ispatlamaya çalışmak durumunda kalmıştır. Bu amaçla Kitab-ı Mukaddes'i yorumlamaya yönelik, eleştirel akla dayanan, faydası ilahiyat ve felsefe ya da din ve politika ilişkilerinin çok ötesine uzanan bir yöntem geliştirir. Merkezine politikayı alan bu söylemin hedefi, mümkün olan en iyi kamusal örgütlenmenin; herkese inanma, düşünme ve kendini ifade etme özgürlüğü tanıyan bir örgütlenme olduğunu ispatlamaktır. Başvurduğu savlama; politik örgütlenmeye dair, bu temelleri unutmuş her yurttaş için günümüzde de faydalı olacak aydınlatıcı bir felsefi izah niteliğindedir. Şimdi konunun ana hatlarına gelelim.[1]

Her şeyden evvel insanoğlunun doğal durumuyla toplumsallık durumunu birbirinden ayırmak gerekir. Her birey kendi doğasından aldığı hakla, kendisine doğru görüneni yapar. Kendi kudretini artırmanın ve arzularını tatmin etmenin amaç olduğu doğa kanununa göre önce kendi çıkarına göre davranır ve başkalarının menfaatini düşünmez. Doğa durumunda ne iyilik ve kötülük vardır ne de adalet ve adaletsizlik; insanlar sadece sevdiklerini korumaya, nefret ettiklerini yok etmeye çalışırlar. İnsanlar kendilerinin en iyi kısmı olan aklın hükümranlığında yaşasalardı asla kimseye zararları dokunmazdı. Ancak daha ziyade tutkularının (haset, kıskançlık, tahakküm kurma ihtiyacı ve muhtelif heyecanların) hükmünde yaşadıkları için birbirlerini paralarlar. Bu yüzden, sadece birbirlerine zarar vermekten kaçınmanın da ötesinde, her türden tehlikenin kol gezdiği bir dünyada yardımlaşmak için de birbirleriyle anlaşma ihtiyacı hissederler. Güvenlik ve mümkün olabilecek en iyi biçimde yaşama arayışı insanları topluluk halinde yaşamaya ve bu yaşama dair kurallar belirlemeye sevk eder. Nitekim bu kuralların yokluğunda, tutkular sebebiyle, ortak yaşam kalıcı olmayacaktır.

---

1 *TPİ* ile ilgili analizimi Spinoza'nın *Etika* (özellikle IV, 33) ve daha sonra yazdığı, yarım kalmış olan *Politik İnceleme*'de önerdikleriyle tamamlayacağım.

Doğa halinden toplum haline bu geçiş bireylerin kendi güçlerini, toparlanarak oluşturdukları kolektif güce aktarmaları anlamına gelir. Böylelikle "herkesin, çevresindeki her şey üzerinde doğal bir şekilde sahip olduğu hak, müşterek hale gelmiştir. Haklar artık her bir bireyin gücü ve tamahına göre değil, herkesin ortak kudreti ve iradesine göre belirlenir."[1] Bu toplumsal "sözleşme" ile birbirlerine yardım sözü veren insanlar, kendilerine yapılmasını istemediklerini başkalarına yapmamaya karar verirler. Müşterek kurallara riayet ederek güvenli yaşamak adına, doğal haklarından kendi iradeleriyle yahut ceza korkusuyla feragat ederler. Demek ki bireysel gücün ve egemenliğin müşterek güç ve egemenliğe aktarılması, her türden toplumsal sözleşmenin temelini oluşturur.

Spinoza *Politik İnceleme*'sinde, mümkün olan çeşitli politik rejimler üzerine düşünmeye başlamadan evvel ufak tefek farklılıklarla, sonradan modern politikanın büyük mercileri olacak yapıların ana hatlarını özetler: "Herhangi bir devletin statüsü 'sivil' [*civilis*] olarak adlandırılır; gövdenin bütününe 'site' [*civitas*] ve iktidara sahip olanın yönetimine bağlı olan devletin ortak meselelerine 'kamusal şey' [kamu işleri] [respublica] denir. Sivil hak [*iure civili*] uyarınca sitenin sağladığı tüm kolaylıklardan yararlanan insanlara yurttaş [*civis*] diyoruz. Site tarafından oluşturulan kurallara, yani yasalara uymak zorunda olan yurttaşlar olarak bunlara uyruklar [*subditos*] diyoruz. Son olarak içinde üç tür sivil durum [*status civilis*] olduğunu söyledik: demokratik, aristokratik ve monarşik."[2]

İnsanlık tarihi monarşik rejimleri ön plana çıkartmış ve kendisinden önceki filozofların çoğu Platon'un izinde, en arzu edilir siyasi rejimi çeşitli aristokrasi türleri olarak tarif etmişken, Spinoza demokrasinin mümkün olabilecek en iyi

1 *TPİ*, XVI.

2 Spinoza, *Politik İnceleme*, III, 1, çev: Murat Erşen, Doğu Batı Yayınları, 2018, s. 48.

rejim olduğunu ifade eder. Zira her politik rejim onu oluşturan bireylerin güvenliğini ve barışı hedeflese de sadece demokrasi, bunların yanı sıra bireylerin iki temel özlemine de cevap verir: eşitlik ve özgürlük. "Onu diğer rejimlere tercih etmem, bunun sebebi onun en doğal ve bireylerin doğal özgürlüğüne saygı göstermeye en elverişli rejim olarak görünmesidir. Nitekim demokraside hiç kimse doğal hakkını (o andan itibaren kendisine danışmayacak olan) bir başka bireye devretmez. Onu, parçası olduğu toplumun bütününe devreder; böylelikle, bir zamanlar doğal halde olduğu gibi, bireylerin hepsi birbirine eşit olmayı sürdürür." Görünenin aksine bireylerin eşitlik ve özgürlük özlemlerinin sonsuza dek bastırılması imkânsız olduğu için de en güçlü ve en kalıcı rejim monarşi değil demokrasidir.

Spinoza'nın siyasi eşitlik ve özgürlük lehine olan muhakemesinin bu aşamada hiçbir ahlaki tasavvura dayanmadığını netleştirelim. En liberal ve eşitlikçi rejimi "iyi" veya "adil" olduğu için değil, insan doğasını göz önünde bulundurunca en iyi işleyecek rejim olduğundan savunur. Spinoza'nın muhakemesi burada tamamıyla pragmatiktir. Sadece korkuya dayanmaması, bir rejimin kalıcı olması için elzemdir: "Dışsal itaat bir içsel, manevi faaliyettir aynı zamanda. Bundandır ki bir başkasının iktidarına en kati biçimde tabi olmuş birey, o kişinin emirlerini en samimi coşkuyla yerine getirendir; en kudretli siyasi otorite, tebaasının gönlüne de hükmedendir."[1]

Şu halde demokrasi, ahlaki açıdan ille de en erdemli rejim değilse de en etkili, hatta yurttaşlarının uyumunu en iyi sağlayabilecek olandır. Siyasetin en derin maksadını yani insanların güvenliğini ve barışını kalıcı kılma hedefini en iyi şekilde karşılayan, dolayısıyla siyasi açıdan en erdemli olan rejimdir. Spinoza ayrıca, yasaklanması ortak faydayı tehdit edebileceğinden kimi eğlence türlerinin, sefahat, ayyaşlık

1 *TPİ*, XVII.

gibi bazı ahlakdışı şeylerin hoş görülmesi gerektiğini de açıkça belirtir: "İnsan hayatının tamamını kanunlarla yönetmeyi istemek, kusurları düzelteceğine daha beter hale getirir. Sonuçları sıklıkla zarar verse dahi, yasaklanamayacak olana izin vermek gerekir."[1]

Bu, temel bir insan ihtiyacı olan inanma, düşünme ve söz söyleme özgürlüğü için daha da geçerlidir. Yasaklamak sadece isyana götürebilir, hele de düşünceler ve ifade edilen sözler doğruysa. O halde bunları bastırmamak devletin çıkarınadır: "Her insan düşünmek ve inanmak konusunda tam anlamıyla bağımsızdır; kendi rızasıyla bile olsa bu bireysel haktan mahrum kalamaz." Farklı hatta zıt görüşlere sahip bir topluluğun üyelerini, tüm söylemlerini egemen otoritenin kararlarına uydurmak mecburiyetinde bırakmak kesin bir felakete davetiye çıkartmak anlamına gelir. Yani devletin, yurttaşlarının inanma ve düşünme özgürlüğünü teminat altına alması şarttır. İfade özgürlüğü konusundaysa Spinoza bazı sınırları hatırlatır: "Bu hakkı her koşulda tanımak da felaket olur." Toplumsal barışı bozmamalıdır. Herkesin görüşlerini açıkça belirtmesi meşruysa da "muhakeme yoluna" başvurulmalı ve yurttaşlar arasındaki ahengi bozacak her tür "kurnazlık, öfke ve nefretten"[2] uzak durulmalıdır.

Spinoza din meselesine dönerek, siyasi ve dini güçlerin birbirinden ayrılması gerekliliği üzerinde ısrarla durur: "Dini mercilere herhangi bir hükümet etme veya yürütme hakkı verilmesi, din için de siyasi topluluk için de uygunsuzdur."[3] Her türden teokrasi fikrini reddeder ve "Tanrı, insanlar üzerindeki yegâne hakimiyetini siyasi otoriteler vasıtasıyla icra eder"[4] diyecek kadar ileri gider. Spinoza'nın, tanrısal egemenliği doğanın buyruklarıyla eş tuttuğunu ve kamu

1 *age*,, XX.
2 *age*,, XX.
3 *age*,, XVIII
4 *age*., XIX.

otoritelerinin onun için sadece toplumsal örgütlenmenin doğal ifadeleri olduğunu unuttuğumuz takdirde bize şaşırtıcı gelebilecek bir cümledir bu. Dinlere müsamaha gösterilmeli, ancak bunlar kamu mercilerine tabi kılınmalıdır: "Coşkulu ve dini pratikler kendini kamu yararına uydurmalıdır" veya başka bir deyişle, şayet bunları ifade edişin bazı şekilleri ortak faydaya zarar verebilecekse, yasaklanmalıdır. "Kısacası, ister hakikat ister devletin güvenliği açısından, hatta ve hatta ister coşkulu bir inancın yaşanması için en elverişli şartlar açısından yaklaşalım; tanrısal hakkın yani kutsal alanı düzenleyen hakkın kayıtsız şartsız, 'egemen gücün' iradesine bağlı olduğu sonucuna varmak durumundayız (...). Zira dini coşkuların kamu yararıyla samimi uzlaşısını belirleyen, siyasi otoriteyi elinde tutanın iradesidir."[1] Toplumsal sözleşme, demokrasi, laiklik, tüm yurttaşların kanun önünde eşitliği, inanma ve ifade özgürlüğü: Spinoza politik modernliğin babasıdır. Voltaire ve Kant'tan bir yüzyıl ve hatta muhteşem *Hoşgörü Üstüne Mektup*'unu 1689'da yayımlayan Locke'tan birkaç onyıl evvel, dini ve siyasi mercilerin ayrılığının ilk teorisyeni ve liberal demokrasilerimizin ilk modern düşünürüdür. Ancak bizden daha da modern olduğunu düşündüğüm nokta, henüz ortada bile yokken demokrasilerimizin sınırlarını fark etmiş olmasıdır: Tutkularının kölesi olmaya devam etmelerinden ötürü, derin bağlılıktan ziyade ceza korkusuyla kanuna uyacak bireylerin akılcılıktan yoksunluğudur bu sınırları çizen. Oysa onun ifadesiyle "dışsal itaat" "içsel manevi faaliyetten" daha güçlüyse, demokrasilerimiz zayıflama tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Yurttaş eğitiminin hayati olduğunu hatırlatması bundandır. Bu eğitim genel bilgilerin öğrenilmesiyle sınırlı kalmamalı; birlikte yaşamayı, yurttaşlığı, kendini tanımayı ve akla başvuruyu kuvvetlendirmeyi de içermelidir. "İyice doldurulmuş" değil "olgunlaşmış" kafalar üretmeyi hedefleyen bir eğitimi savunan

1 *age.*, XIX.

Montaigne'in izinde, Spinoza, gerçekten de neyin kendileri için iyi olduğunu ayırt edebilme konusunda ne kadar başarılı olurlarsa –buna "kendine fayda" der–, bireylerin sorumlu yurttaşlar olarak başkalarına da o kadar faydalı olacaklarını bilir. Tüm Spinoza düşüncesi bu "Bir birey kendisiyle barışıksa başkalarıyla da barışık olacaktır" fikrine dayanır. Başka bir deyişle, onları oluşturan bireyler kederli tutkularına (korku, öfke, hınç, haset vb.) ne denli hâkim olur ve hayatlarını ne denli akla göre idame ettirirlerse demokrasilerimiz de o kadar sağlam, canlı ve coşkulu olacaktır. Bunu açıkça söylemese de, akıllarından çok duygularıyla harekete geçen yurttaşların diktatörleri veya demagogları seçebileceğini anlıyoruz. Hitler Versay Antlaşması'ndaki küçük düşürülmenin ardından, Alman halkının kızgınlığından ötürü son derece demokratik bir biçimde seçilmemiş miydi? Donald Trump Beyaz Saray'a, Amerikalıların büyük çoğunluğunun hissettiği öfke ve korkudan ötürü girmedi mi?

Spinoza gerçek devrimin bir iç devrim olduğunu ve dünyanın ancak önce kendini değiştirerek değiştirilebileceğini Gandhi'den üç yüzyıl evvel anlamıştı. Tam on beş yıl boyunca dünyanın ve insanlığın kanunlarını öğreten ama aynı zamanda hikmete ve nihai saadete doğru yol alabilmemiz için kendimizi değiştirme yönünde bir kılavuz olan büyük eseri *Etika*'yı bu sebeple yazdı.

II

Bilgelik Ustası

1

Etika: Kusursuz Sevinç İçin Bir Kılavuz

"Her kıymetli şey zahmetli olduğu kadar nadirdir de."

Filozof Gilles Deleuze, Spinoza'nın eserlerinde sürekli rastlanan üç karakteri çok güzel gün ışığına çıkartmıştı: köle, despot ve rahip. Bunlardan ilki hüzünlü tutkularına teslim olan insan, ikincisi iktidarını hâkim kılmak için bu tutkulara ihtiyacı olan, üçüncüsü de insanlık halinin kederlendirdiği kişidir.[1] Hepsi de hayat karşısında hınçla dolu olan bu üçlü, Nietzsche'nin kınayacağı bir tür "ahlakçı üçlü" meydana getirir. *TPİ*'sinde de despotun ve rahibin maskesini indirdikten sonra Spinoza için geriye, kölenin yani kendisini özgür zannederken aslında muhayyilesinin, arzularının, dürtülerinin, heyecanlarının gücüne boyun eğmiş insanın maskesini indirmek kalmıştır. *Etika*'nın güzergâhı esaretten özgürlüğe, kederden sevince doğrudur.

Baruch bu metni yazmaya 1660-1661 civarında, Rijnsburg'a yerleşir yerleşmez başlamıştı. "Benim felsefem" diyordu ona. Şaheserin, sınırları daha net olan üç ayrı eserle

1 Gilles Deleuze, *Spinoza, philosophie pratique*, Éditions de Minuit, 1981 [Spinoza: Pratik Felsefe, çev: Ulus Baker, Norgunk, 2005].

(*Kısa İnceleme, Descartes Felsefesinin İlkeleri, Anlama Yetisi Üzerine İnceleme*) aynı sırada yürüyen yazımı, 1665 ile 1670 arasında *TPİ*'yi yazmaya girişince yeniden yavaşlar ama hiçbir zaman tamamen durmaz. Ondan sonra kendini tamamen verdiği *Etika*'yı ölümünden sadece iki yıl önce, 1675'te tamamlar. Başyapıtını bitirdiği ortam kendisi için son derece yıpratıcıdır. 1669'da, *İnceleme*'sinin yayımlanmasının arifesinde, Hıristiyanlık dinine karşı şiddetli bir suçlama yazısı yayımladığı gerekçesiyle yargılanan dostu ve talebesi Adriaan Koebargh'ın ölümü onu fena halde sarsar. Yayımcısının ihbarı üzerine on yıl hapis cezasına çarptırılan Koebargh Amsterdam zindanlarında kısa süre sonra ölmüştür. Spinoza ve yayımcısının *TPİ*'yi yazar ismi olmadan, uyduruk bir Alman yayınevi adıyla yayımlamaları ve Latinceden Hollandacaya çevrilmesini istememeleri şüphesiz bundandır. Eserin tezleri öylesine devrimcidir ki hem devlet hem –Katolik, Yahudi ve Kalvinist– din otoriteleri tarafından kısa süre içerisinde yasaklanır. Buna rağmen, Genel Vali'nin zımni desteğiyle kitap el altından satılır ve kısa süre içerisinde Avrupa'nın kültür ortamlarında tartışılmaya başlar. İlahiyatçıları ikna etme umudu gütmüş olan Spinoza için çok yetersiz bir başarıdır bu. Beklenebileceği üzere bu umudunun tam tersi vuku bulur: Hem Katolik hem Protestan Hıristiyanlar kitaba şiddetle hücum eder. Spinoza'nın fikirlerinden dehşete düşen biyografi yazarı Colerus bazı çok sert saldırı yazılarına yer vermekten geri durmaz eserinde. Bunlardan birinde dönemin ünlü bir ilahiyatçısı, eserin pek çok Hıristiyan'da bıraktığı izlenimi gayet güzel özetlemektedir: "İblis'in baştan çıkardığı, hepsi de onun hizmetkârıymış görüntüsü veren ve tek dertleri dünyada kutsal olan ne varsa alaşağı etmek olan çok sayıda insan vardır. Lakin içlerinden herhangi birinin, doğrudan doğruya hem beşeri hem tanrısal olanı tahrip etme gayretinde, devleti de dini de yıkmaktan başka emeli olmayan bu sahtekâr kadar etkili olduğu

çok şüphelidir."[1] Spinoza'nın bu kadar şiddetli bir şekilde reddedilmeyi beklememiş olması muhtemeldir. O kadar ki eski arkadaş ve talebelerinden de tezlerini kınayanlar vardır. Bunlardan biri, geçmişte aralarında önemli bir yazışma geçen Guillaume de Blyenbergh *İnceleme* hakkında şöyle yazar: "Çok ilginç ama tiksinç keşiflerle dolu; içindeki bilgi ve araştırmalar ancak cehennemde olgunlaşmış olabilir." Kitap anonim olsa da imzanın kime ait olduğu kimseye sır değildir. Yaşadığı Voorburg kasabasının papazları da, ev sahibini bir sapkını evinde ağırlamakla suçlayarak Spinoza'ya karşı kampanya başlatırlar. Her ne kadar Genel Vali'yle dostluğu onu korumaya devam etse de Spinoza taşınmaya ve Lahey'de yaşamaya karar vermek zorunda kalır. Önce dul bir kadının yanına yerleşir ancak kira ona fazla geldiği için, yedi çocukları olan Luterci bir ressam ile karısı yani Van der Spyck'lerden küçük bir oda kiralar. Hayatının son yedi yılını onların yanında geçirecektir.

Politik ortam fırtınalıdır: 1672'de XIV. Louis Hollanda'yı işgal eder. Johan de Witt, gelişigüzel bir dış politika izleyerek cumhuriyeti Fransa'ya teslim etmekle itham edilir. Haziran ayında bir suikast girişiminden kurtulan Genel Vali 20 Ağustos gecesi haksız yere hapse atılmış kardeşi Cornelis'i görmeye gittiği sırada, çıldırmış bir güruh hapishanenin kapılarını zorlar ve iki kardeşi asmak için darağacı hazırlar. Kardeşler linç esnasında öylesine dövülürler ki, asıldıklarında her ikisi de ölmüştür. Güruh, ayaklarından astığı cesetleri parçalar. Birkaç yıl sonra Spinoza'yı ziyaret eden ünlü filozof Leibniz'in tanıklığı şöyledir: "Witt kardeşlerin katledildiği gün kendini kaybettiğini anlattı bana. Olay mahallinin yakınında bir yerlere "*Ultimi barbarorum*" ("Barbarlığın son noktası") yazılı kâğıdı asmak için gece sokağa fırlamaya kalkışmış. Ama ev sahibi, kendisinin de parçalara ayrılmasıyla sonuçlanacak bu hareketi engellemek için kapıyı ki-

1 Colerus, *age.*, s. 1333.

litlemiş."[1] Baruch bundan iki yıl sonra da, Fransa kralına karşı bir komployа karışmaktan ötürü Bastille'de asılan eski hocası Van den Enden'in ölüm haberini alır.

Eleştirilere ve Orange hanedanından Guillaume'un iktidarı ele alarak resmen değilse de fiiliyatta monarşiyi tesis etmesiyle birlikte Hollanda'da giderek hassas hale gelen konumuna ve kendisine yöneltilen eleştirilere karşın Spinoza'nın fikirleri Avrupa'da yayılmakta, bir yandan hayranlık bir yandan nefret uyandırmaktadır. 1673 yılında Almanya'nın prestijli Heidelberg Üniversitesi'nden bir kürsü teklifi alır. Ancak teklife özel bir talep iliştirilmiştir: "Felsefe yapmak için en büyük özgürlüğe sahip olacaksınız ve Prens'in, bu özgürlüğü resmi dini rahatsız etmek üzere istismar etmeyeceğinize inancı tamdır." Spinoza teklifi reddeder. Deleuze'ün vurguladığı üzere "Spinoza, değerleri ters çevirerek felsefesini çekiç vuruşlarıyla inşa eden 'özel düşünürler' soyundandır; herhangi bir 'profesör' (Leibniz'in övgü dolu sözleriyle; kurulu yasalara, ahlak ve polis düzenine burnunu sokmayan kişi) değildir."[2]

Spinoza aynı yıl özgürlükler yanlısı, kültürlü, sanatçıların ve özgür düşünürlerin destekçisi ama aynı zamanda XIV. Louis'nin işgal ordusunda general olan Condé Prensi'ni ziyaret etmesi için bir davet alır. Davete icabet eden filozof, Lahey'den yola çıkarak Fransızların Utrecht'te bulunan genel karargâhına gitmek üzere bir uçtan diğerine ülkeyi kat eder. Görünüşe göre Prens, kendisinin mali ve siyasi korumasında Fransa'ya yerleşmesini önerecektir. Son derece Katolik olan Güneş Kral'ın Fransa'sında hiçbir haminin ve hiçbir velinimetin onun eserlerine tahammül edilmesini sağlayamayacağını çok iyi bilen filozofun muhtemelen reddedeceği bir teklif olurdu bu. Şahitlerin çoğunun ve bizzat Spinoza'nın bazı

1 *Le Point*'ın filozofa ayırdığı muhteşem özel sayıda (Ekim-Kasım, s. 27) aktaran François Gauvin.

2 Gilles Deleuze, *age.*, s. 18.

sözlerinden anladığımıza göre, Prens karargâhtan ayrılmak durumunda kaldığı için görüşme gerçekleşmemiştir. Yayımlanmasından birkaç yıl sonra, XIV. Louis'nin günah çıkarttığı meşhur papaz Bossuet bir vaazında *İnceleme*'den ilhamla Kutsal Kitap'taki bazı çelişkilerden bahseder. Bunu elbette bu çelişkileri önemsiz kılmak için yapsa da kutsal kitapların tarihsel eleştirisi kurdu elmanın içindedir artık. Doğru fikirler eninde sonunda kendini dayatmayı başarır.

Baruch'un, ileriki bölümlerde ana temalarını takdim edeceğim *Etika*'nın yazımını tekrar ele alması ve tamamlaması politik ve polemik açılardan böyle son derece çalkantılı bir döneme denk gelir. Baştan itibaren, geometrik bir modele göre (tanımlar, aksiyomlar, önermeler, ispatlar vb. ile) ilerleyen ve okunmayı hayli güçleştiren özel bir yazma şeklini tercih etmiştir. Leo Strauss filozofun, düşüncesini daha anlaşılmaz kılmak ve böylelikle kovuşturmalardan kurtulmak için böyle bir sunum yaptığını ileri sürer. Bu pek de muhtemel değildir; Spinoza bu tercihin sebeplerini 1661 yılında Henry Oldenburg'a yazdığı bir mektupta bizzat anlatır: "Tanıtlamalarımı açık ve kısa kılmak için bulduğum en iyi yol, onları geometricilerin kullandığı yöntemle incelemenize sunmaktı."[1] Spinoza, Descartes'ın izinde, dünyanın yapısının matematiksel olduğuna ve geometrik şekilde sunulmuş bir muhakemeye ne kadar yakınsa, bir meselenin ve çözümünün o kadar kusursuz olacağına kanidir. Nitekim eserin tam adı *Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış Etik*tir. Spinoza her ana bölümü, çoğunlukla açıklamalar ve aksiyomların takip ettiği bir yahut iki tanımla açtıktan sonra bir dizi önermeyle devam eder. Her önermenin ardından mutlaka, genellikle bir önerme sonucu veya notla yani daha klasik şekilde yazılmış bir yorumla tamamlanan ispat gelir. Okur için hayli usandırıcı olan bu yöntemin Spinoza için bir avantajı vardır: Farklı okuma seviyelerini birbirinden ayırmak. Tanım, seçi-

1 Aktaran: François Gauvin, *Le Point, age.*, s. 18.

len kelimeleri açıklar ve onlara anlamlarını verir. Aksiyom, mantıki açıdan herkes için ortak olan yani ilk, ispatlanamaz bir hakikati ("Hepimiz ... demekte mutabıkız.") ifade eder. Önerme, bir tezi dile getirir. İspat, tanımlara ve aksiyomlara dayanarak önermeyi muhakemeyle ispatlar. Not, tezi daha özgürce yorumlar.

Spinoza bu kelimeler katedraliyle bir etik, yani iyi ve mutlu bir hayat yolu önermeyi hedefler. Bu etik bir metafiziğe yani bir Tanrı ve dünya tasavvuruna dayanmaktadır. Kitabının, var olan her şeyin tek "tözü" olarak tanımladığı Tanrı'ya ayrılmış bir ilk kısımla açılması ve ebedi saadete ayrılmış bir bölümle bitmesi bundandır. Spinoza bu iki bölümün arasında, ikisinin birbirinden ayrı iki gerçeklik olmadığını göstererek bedeni ve ruhu yeniden tanımlamaya çalışır (ikinci kısım), ardından –ahlakçıların yaptığı gibi mücadele etmek yerine arzunun ve aklın yardımıyla yönlendirilmesi gereken– heyecan ve hisler üstüne titiz bir analiz sunar (üçüncü kısım) ve son olarak akla değil duygularına boyun eğmiş olan insanın esaretini izah etmeye girişir (dördüncü kısım). Bu yolun ana teması sevinçtir ve bunun neden böyle olduğunu birazdan göreceğiz.

Pierre Bayle tarihsel ve eleştirel sözlüğünde kitabın sunumunun, "karşılaştıkları nüfuz edilemez soyutlamalar" karşısında Spinoza'nın az sayıdaki talebesini bile yıldıracak denli meşakkatli olduğunu belirtir. Spinoza bu durumun bilincindedir ve tam da önerdiği yolun son derece zahmetli olduğunun bilincinde olduğundandır ki *Etika*'yı "Her kıymetli şey zahmetli olduğu kadar nadirdir de" sözleriyle bitirir. Velhasıl *Etika*'yı satır satır yorumlamak ve bütün mefhumlarını izah etmek gibi bir iddia taşıyor değilim.[1] Yapmak istediğim daha ziyade, eserin beş büyük bölümünün planını takip

1 Benden daha yetkin başka yazarlar bunu yaptılar: Kaynakçada eserlerini bulabileceğiniz Robert Misrahi, Gilles Deleuze veya Ariel Suhamy bunlardan bazılarıdır.

ederek kilit mefhumları açıklamak ve bana özellikle parlak gelen önermeleri alarak, onlardan ne gibi bir hayat dersi çıkartılabileceğini göstermektir. Bu karmaşık ve çok zengin eser gerçekten de hayatımızda çok belirleyici etkiye sahip olabilecek pırıltılarla, kıymetli fikir mücevherleriyle doludur.

2

Spinoza'nın Tanrı'sı

"Olan her şey Tanrı'dadır."

"Tanrı" kelimesi Spinoza'nın tüm yapıtını baştan sona kat eder. Peki "Tanrı" derken neyi kastetmektedir? Onun Tanrı tasavvurunun, Tanrı'yı kendi iradesiyle yarattığı dünyadan önce var olan yüce bir varlık addeden tektanrılı dinlerinkinden çok farklı olduğunu *TPİ* okuması sırasında gördük. Bu irade, zekâ ve arzu sahibi yaratıcı Tanrı daha sonra bir halkı, İbrani halkını seçip kendini ona açmaya karar verecek, ardından da Hıristiyanlara göre, insanları kurtarmak üzere İsa Mesih'in şahsında tecessüm edecektir. Müslümanlar da aynı Tanrı'nın, peygamberlik faslını kapatmak üzere Muhammed Peygamber'i seçtiğine inanır. Kitab-ı Mukaddes de Kuran da Tanrı'ya nitelikler ("O her şeyi bilendir, kâdir-i mutlak, bağışlayıcıdır" vb.) ve insana benzeyen veçheler atfeder: Efendi, Hâkim vb. Tanrı "iyi" ile "kötüyü" belirlemiştir, insanların dualarını gerçek kılabilir, onları cezalandırabilir veya ödüllendirebilir ve ona ibadet borçluyuzdur. Bu bakışa göre Tanrı dünyanın hem dışında hem içindedir; hem aşkın hem içkindir. Spinoza'nın Tanrı'sının bambaşka oldu-

ğunu göreceğiz: O, dünyayı yaratmamıştır ("Kozmos" veya "Doğa" ezelden beri mevcuttur.); dünyanın dışında değildir, dolayısıyla ona tamamen içkindir; insanlarınkine benzeyen vasıfları veya işlevleri yoktur ve onların işlerine müdahale etmez. Bu "kozmik" Tanrı *Etika*'nın başında, olan her şeyin "tözü" olarak tanımlanır.

İnsanlar neden kendilerine benzeyen bir tanrı yaratmışlardır? *Etika*'nın Tanrı'ya ayrılmış ilk kitabının sonundaki uzun ekte, "tanrıların doğuşu" diye adlandırabileceğimiz meseleye dair, bana çok yerinde gelen bir açıklama yapar Spinoza. Ona göre "İnsanlar her daim bir amaç, yani arzu ettikleri fayda uyarınca hareket ederler. Bunun sonucunda, meydana gelmiş şeylerin nihai nedenlerini arar ve bu bilgiye ulaştıkları anda rahata ererler zira artık şüpheye, endişeye gerek kalmaz."[1] Başka bir deyişle insanlar her daim şeylerin "niçinini" ararlar, sürekli olarak dünyaya, doğa olaylarına ve varoluşlarına bir anlam vermeye çalışırlar. Nihai nedenlerle yapılan açıklamalar onları rahatlatır: Şeyler belli bir şekilde, falanca hedefe ulaşmak için vardır. Üstün bir güç, hayatlarını devam ettirebilsinler diye, ihtiyaç duydukları şeyleri (yiyecek, su, ekinler için yağmur vb.) kullanımlarına sunmuştur. Şöyle devam eder: "Tanrıların, insanlar kendilerine tabi olsunlar ve onları el üstünde tutsunlar diye her şeyi insanların faydasına olacak şekilde yönlendirdiğine karar verdiler. Bunun sonucu olarak, Tanrı onları diğerlerinden daha çok sevsin, bütün doğayı onların keyfi arzularına ve doymak bilmez hırslarına yarayacak şekilde yönetsin diye, her biri kendi meşrebine göre çeşit çeşit ibadet yolları uydurdu. Bu önyargı hurafeye dönüşüp zihinlerde kök saldı ve herkesin tüm gücüyle, her şeyin nihai nedenini kavramak ve izah etmek için çabalamasına neden oldu."[2]

---

1 *Etika*, I, ek.
2 *age.*, I, ek.

Dini kanaatlerin doğuşu meselesini üç adet karşılaştırmalı dinler tarihi kitabında[1] ele aldım; Spinoza'nın analizi bana son derece doğru görünüyor. Birkaç kelimeyle özetleyecek olursam, şu anki tarihsel ve arkeolojik bilgilerimizin bize öğrettiğine göre insanlığın ilk ve evrensel dini bir tür animizimdir: *Homo sapiens*, çeşitli ruhların ve güçlerin doğaya yayılmış halde var olduğuna inanırdı. Kabile, günümüzde şaman diye adlandırdığımız bir figürü, özellikle de avdan önce veya birinin iyileşmesini istediğinde, bu güç ve ruhlarla farklı bir bilinç durumunda temas kurmak ve diyaloğa girerek anlaşmakla görevlendirirdi. On iki bin yıl kadar önce neolitik dönemde insanoğlu yerleşik hayata geçmeye başladı. Avcılık ve toplayıcılık yerini gitgide tarıma ve hayvancılığa bıraktı. İnsan, doğanın büyülü ve ruhlarla dolu olduğuna inanmayı bırakıp bu ruhların yerine, onu düşmanlardan koruması ve yaşamak için ihtiyaç duydukları konusunda (ekinler için yağmur, hayvanların doğurganlığı vb.) yardım etmesi için taptığı kent tanrılarını koydu. Dini ritüellerin anası kurban, insanlığın geneline böyle yayıldı. Marcel Mauss'un çok güzel gün ışığına çıkarttığı evrensel armağan ve karşı armağan mantığı uyarınca, insanlar tanrılarla mal değiştokuşu yapmaya ve kendileri için kıymetli şeyleri (tohum, hayvan, hatta insan) yardım ve koruma karşılığında tanrılara sunmaya başladı. Büyük imparatorlukların oluşumu ve akılcılaşma süreçlerinin gelişimiyle birlikte, çoktanrılı inançlardan (İşlevleri farklı, birden fazla tanrı vardır.) önce henoteist inançlara (Mısır'da Amon veya Yunanistan'da Zeus gibi, diğerlerine üstün olan bir tanrı vardır.) ardından da tektanrıcılığa (Mısır'da Aton, İbranilerde Yehova, İran'da Ahura Mazda) kademeli olarak geçildi: Sonunda da "insanı kendi suretinde yaratan" (Yaratılış), sadece ve sadece kendisine tapılması ve

1 *Les Métamorphoses de Dieu*, Plon, 2003; *Petit traité d'histoire des religions*, Plon, 2008; ve *Dieu*, Marie Drucker'la mülakatlar, Robert Laffont, 2011, Pocket, 2013.

buyruklarına uyulması karşılığında insanlara göz kulak olan ve ihtiyaçlarını karşılayan tek, eşsiz bir Tanrı'ya varıldı.

Tarihsel ve antropolojik bir tanıtlama getiremese de, tarihteki büyük dinlerin kökenlerinin ne olduğunu Spinoza felsefi açıdan kusursuz biçimde kavramıştır: Gayeli (Doğadaki her şey insanın iyiliği için yaratılmıştır.) ve faydacı (Tanrı'ya, beni koruması için bir şey veririm.) ilke. Spinoza'ya göre, korku ve umut duygularından ziyadesiyle etkilenen insanoğluna güven hissi verme amacını taşıyan bir hurafedir bu. İnsanlar "iyi" (sağlığa ve Tanrı'ya ibadete katkısı olan her şey) ve "kötü" (bunların karşıtı) kavramlarını da bundan ötürü oluşturmuşlardır. Demek ki Spinoza *Etika*'da, *TPİ*'de bahsettiklerini yeniden ele alıp geliştirir: Nihai nedenle getirilen açıklamalar; ispatlanamaz bir son nedene, "cehaletin sığınağı olan Tanrı iradesine"[1] varana dek her şeye bir anlam bulmayı sağlar.

Dünyayı sadece ve sadece, yaratımının başyapıtı olan insanoğlunun iyiliği için yoktan var eden Tanrı'ya dair bu antropomorfik temsili reddettiğine göre Spinoza'nın Tanrı tasavvuru nasıldır? *Etika*'nın birinci kitabının en başında kısa bir tanım verir: "Tanrı derken mutlak anlamda sonsuz varlığı, yani her biri kendisinin ezeli-ebedi ve sonsuz özünü ifade eden, sonsuz sıfatlardan oluşan bir tözü kastediyorum."[2] Birinci kitabın sonunda kavrayışını daha eksiksiz şekilde özetler: "Bu kanıtlamalarla Tanrı'nın doğasını ve özelliklerini açıkladım: Zorunlu olarak var olduğunu, tek olduğunu, sadece kendi doğası gereği var olduğunu ve eylediğini, her şeyin özgür nedeni olduğunu ve nasıl her şeyin özgür nedeni olduğunu, her şeyin Tanrı'da olduğunu ve ona bağlı olduğunu, dolayısıyla hiçbir şeyin onsuz var olamayacağını ve kavranamayacağını, son olarak da her şeyin Tanrı tarafından önceden belirlendiğini gösterdim. Bu önceden

1 *Etika*, I, ek.
2 *age.*, I, ek.

belirlenmenin altında onun hür iradesi veyahut mutlak keyfi değil, mutlak doğası yani sonsuz kudreti vardır." Bu tanımı, 17. yüzyıl metafiziğininkilerden daha modern kelimelerle kavramaya çalışalım.

Spinoza Tanrı'yı bir töz olarak tanımlarken, hem tanımı hem de varoluşu itibarıyla kendine yeten bir varlığı kastetmektedir. Bu tamamıyla özerk yani eşsiz varlık, aynı zamanda sonsuzdur: Gerçekliğin tamamını kucaklar. Hiçbir şey onun dışında var olamaz. Spinoza'nın daha ileride Tanrı'yı doğayla özdeşleştirmesi bundandır: "*Deus sive Natura*"; "Tanrı, yani Doğa".[1] Ancak bu sözü yanlış yorumlamamaya dikkat edelim. Çok yaygın, materyalist bir Spinoza okuması, onun Tanrı'yı maddeye indirgediği sonucuna fazla hızlı varır. Henry Oldenburg'a bir mektubunda bunu kendisi inkâr eder: "*TPİ*'nin, Tanrı ile Doğa'nın –Doğa'dan bir çeşit kütleyi ya da cismani maddeyi anlıyorlar– bir olduğu görüşüne dayandığını düşünenler ise bu konuda epey yanılıyorlar."[2] Spinoza'nın Doğa (büyük harfle) derken kastettiği; çiçekler, bitkiler ve kuşlar değil, görünen ve görünmeyen, maddi ve manevi tüm boyutlarıyla kozmosun bütünüdür.

Ortaçağ skolastiğine ait bir ayrımı kullanarak Spinoza; "doğalaştıran Doğa" yani özerk ve üretici faaliyet olan, ezeli-ebedi ve sonsuz tanrısal öz ile, "doğalaştırılan Doğa" yani bu faaliyetin belirlediği tüm gerçekliği birbirinden ayırır. Spinoza bize bu sonsuz Töz'ün sonsuz "sıfatları", yani Töz'ün özünü oluşturan ve onu tanımamızı sağlayan son derece basit tanrısal nitelikleri olduğunu söyler. Biz bunlardan sadece ve sadece ikisini, Düşünce'yi (veya ruh) ve Uzam'ı (madde) kavrayabiliriz. Tanrı'nın sıfatları olarak ruh ve madde de sonsuzdur. Ancak, sonsuz olan madde ve ruh kendilerini bize, Spinoza'nın "kipler" diye adlandırdığı sınırlı ve sonlu cisimler ve düşünceler biçiminde sunarlar. Yani her düşünce

1 *age.*, IV, 4, ispat.
2 73 numaralı mektup, *Mektuplar*, *age.*, s 335.

veya fikir sonlu ruhun tekil ve somut birer kipi, her cisim veya her "şey" de sonsuz maddenin tekil birer kipidir. "Tek tek varlıklar Tanrı'nın sıfatlarının hallerinden başka bir şey değildir; başka bir deyişle Tanrı'nın sıfatlarının kati ve belirgin şekilde ifade edildiği kiplerdir"[1] ifadesiyle ne demek istediğini böylece anlayabiliriz.

Spinoza'nın bir başka çok güçlü ifadesine göre, kozmik bir belirlenim söz konusudur: "O halde doğada olumsal hiçbir şey yoktur; her şey tanrısal doğanın belli bir şekilde var olma ve etkide bulunma zorunluluğuyla belirlenmiştir."[2] Bu demektir ki doğayı değişmez kanunlar yönetir (Spinoza bunlara *TPİ*'de "Tanrı'nın kararları" der.). Hem günah (Tanrı'ya itaatsizlik) hem de mucize (Tanrı'nın doğaüstü müdahalesi) mefhumlarını anlamsız kılan bu belirlenim, insan özgürlüklerine dair de esaslı sorular sordurur (Bunlara bir sonraki bölümde eğileceğiz.).

Şu halde Spinoza'nın Tanrı tasavvuru bütünüyle içkindir: Yarattığı dünyadan önce var olan, dünyanın dışında bir Tanrı yoktur; her şey ezelden beri Tanrı'dadır ve sonsuz sayıda tekil kip yani tekil varlık, şey ve fikir ortaya çıkartan sıfatları vasıtasıyla Tanrı her şeydedir. Bunun adı "monist" dünya tasavvurudur ve dünyanın dışındaki Tanrı'ya dair geleneksel düalist bakışın karşısında yer alır. Spinoza'ya göre Tanrı ve dünya (Doğa, Kozmos) tektir. Tabii bu, bazı lüzumlu ayrımlar getirmeye engel değildir: Özgür ve etkin neden olarak doğalaştıran Doğa ile tüm gerçekliği kapsayan doğalaştırılan Doğa arasındaki; madde olarak ("uzam" sıfatı) Tanrı ile ruh olarak ("düşünce" sıfatı) Tanrı arasındaki veya Tanrı'nın sonsuz sıfatları ile sonlu kipleri (varlıkların, fikirlerin ve tekil şeylerin bütünü) arasındaki ayrımlar gibi.

Spinoza, yaygın biçimde dile getirildiği gibi ateist midir? Aslında bu tamamen kelimeyi nasıl tanımladığımıza bağ-

1 *Etika*, I, 25, önerme sonucu.
2 *age.*, I, 29.

lıdır. 18. yüzyılda ahlaksız, prensiplerden yoksun yaşayan ve Tanrı'ya ibadet görevini yerine getirmeyen herkese ateist denilirdi. Belirli bir Tanrı fikrinden yola çıkarak bilgece ve örnek bir hayat yaşamak isteyen Spinoza'nın buna her daim karşı çıkması bundandır. Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'te tarif edilen yaratıcı, kâdir-i mutlak bir şahıs Tanrı'nın varlığına inanmaz. Sadece ve sadece bu tarife uygun bir Tanrı'yı tahayyül edebilen Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, bu sebeple onu çoğunlukla ateist addeder. Spinoza ise, en akılcı ve dolayısıyla en kusursuz olduğuna inandığı yeni bir Tanrı tanımı önerir. Emsallerinin taptığı, onun çocukça olduğunu düşündüğü Tanrı temsiline inanmaz; Tanrı'yı, gerçek bir akıl ilkesi ve iyi hayat modeli olan sonsuz bir varlık olarak tasavvur eder. Bu bakımdan, Tanrı'yı da Tanrı düşüncesinden çıkan hayat prensiplerini de hiçbir şekilde dikkate almayan kişi anlamında bir ateist olarak görmez kendini. Başka bir şekilde söylemek gerekirse Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'in kendini gösteren Tanrı'sına *inanmaz* ama Tanrı *düşüncesine* sahiptir. Bu düşünce ona neşe verir ve tüm hayatını yönlendirir. Bu demektir ki eserlerinde "Tanrı" kelimesini kullanması; sıkça dile getirildiği gibi baskıya uğramamak üzere, kurnazlıktan veya korkudan değildir. Bir kez daha Spinoza'nın zekâsına, hakikat ve kelimelerindeki netlik kaygısına hakaret anlamına gelecektir bu. "Tanrı" kelimesini hiç durmadan kullanır zira bu kelime kendisi ve emsalleri için Mutlak'ı ve her şeyin temeli olanı ifade eder. Ancak Spinoza onu, akla dayanarak yeniden tanımlar. Böylelikle, Tanrı'yı her türden inancın ve dinin ötesinde düşünen bir felsefe olan 18. yüzyıl deizmini erkenden haber verir. Kozmik belirlenimcilik de dahil olmak üzere pek çok başka hususta, Stoacıların savunduğu felsefi Tanrı düşüncesine iştirak eder. Orada burada bolca okuduğumuz gibi Spinoza'yı Batı'nın, Tanrı fikrine hiç yer vermeyen ilk büyük "ateist" düşünürü yapmak büyük hata olur. Kitab-ı Mukaddes'in Tanrı'sına inanç ona tama-

mıyla yabancı olmakla birlikte Tanrı kavramı hiç de yabancı değildir. Aksine, kendi tasavvur ettiği şekliyle Tanrı baştan sona tüm eserinde mevcuttur ve birazdan göreceğimiz gibi etik felsefesinin temelini oluşturur. Spinoza ateist olduğunu ve dine zeval vermeye çalıştığını mektuplarında hep reddetmiştir. Jacob Osten'e şunları yazar: "Tanrı'nın en yüksek iyi olarak kabul edilmesi ve özgür bir ruhla bu şekilde sevilmesi gerektiğini söyleyen bir kişi dini reddediyor olabilir mi; bizim için en büyük mutluluk ve özgürlüğün sadece bunda yattığını söyleyen bir kişi?"[1]

Ateist olmadığı gibi, Spinoza pek o kadar materyalist de değildir. Öte yandan materyalist olduğundan daha maneviyatçı da değildir. Aynı anda her ikisidir! Zira Tanrı'nın iki sıfatı Düşünce ve Uzam olduğuna göre dünya ruhtan ve maddeden oluşur; bunların ikisi birbirinden ayrılamaz. Ruhu doğallaştırdığı kadar maddeyi de manevileştirir. Bir yandan Tanrı'yı tek bir tanıma hapseden Yahudi-Hıristiyan mirasımızın, diğer yandan da –Lucretius'tan Marx'a– materyalist düşünürlerle –Platon'dan Hegel'e– maneviyatçı veya idealist düşünürler arasında iki bin yıldan fazladır süren felsefi ihtilafın ürünü olan kolaycı kategorilere sokulamayan Spinoza, tam da bundan ötürü dengeleri bozar. Bu iki bakış açısı, düşüncemizin tüm mutat kalıplarını ve anlaşmazlıklarını yerle bir eden Spinoza gibi bir düşünürü anlamamızı son derece güçleştirir.

Rotayı Spinoza'nın Tanrı tasavvuruna çok daha aşina olan Hindistan'a kırmak, onu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Spinoza'nın, Batı'nın geleneksel düalizminden çıkarak bir monizm yerleştirmeye çalıştığını söylemiştim: Tanrı ve dünya, tek ve aynı gerçekliktir. Hint düşüncesinin en büyük felsefi akımının merkezinde tam da bu fikir vardır: *Advaita Vedanta*, yani ikilik barındırmayan yol. Bu akım Tanrı'yla dünyanın bir olduğunu ileri sürer. Her şey Tanrı'dadır ve Tanrı her şeydedir.

1 43 numaralı mektup, *Mektuplar*, *age.*, s. 237.

Büyük filozof Şankara 8. yüzyılda ikiliksiz yolu, bazı *Upanishad*'lar (MÖ. 8. yüzyıla dayanan eski metinler) temelinde geliştirip sistemleştirmiştir. Bu doktrin gayrişahsi tanrısallık (*brahman*) ile bireysel ruhu (*âtman*) özdeşleştirir. Bilgelik yolu; brahman ile âtmanın bir bütün oluşturduğunun, her bireyin kozmik Bütün'ün parçası olduğunun bilincine varmaktan geçer. Şankara Hindistan'da da yayılan geleneksel, ikici dini doktrinlere dair Spinoza'yla benzer şeyler söyler: Bu sözler, inanç ve –bin bir çehreye bürünen– Tanrı'ya sevgi dolu bir sadakat temelinde, milyonlarca Hindu'nun adaleti ve sevgiyi hayatına katmasına ve dolayısıyla manevi açıdan ilerlemesine yardım eder. Bununla birlikte ikiliksiz yolun hakikati daha derinlikli ifade ettiğini ve her insan hayatının nihai hedefi olan varlığın gerçekleşmesinin ikilikten vazgeçilmesini gerektirdiğini de belirtir. İkiliği terk ettiği içindir ki bilge, artık bir "yaşayan kurtulmuş"tur ve onun için artık sadece ve sadece "Tek olan tam bilincin tam saadeti" (*saccidânanda*) söz konusudur. Kurtuluş –Spinoza "selâmet" der– en büyük saadeti, sınırsız sevinci getiren, hem zihinsel hem de sezgisel bir bilinçlenmenin ürünüdür. Spinoza'nın *Etika*'nın sonunda bundan gayrı bir şey demediğini göreceğiz.

Spinoza'nın, kusursuz sevinç yolunda bir tür hayat kılavuzu olması gereken *Etika*'sını neden Tanrı üzerine bu tefekkürle başlattığı sorusu akla gelebilir. Bunun çok basit bir cevabı vardır: Çünkü her etiğin mutlaka bir metafiziğe, belli bir dünya ve Tanrı tasavvuruna dayanması gerektiğine kanidir Spinoza. Davranışlarımız ve hayatımıza verdiğimiz yön dünyayla ve Mutlak'la bağımıza dair kavrayışımıza göre değişiklik gösterir. Robert Misrahi'nin son derece haklı şekilde vurguladığı gibi, Spinoza metafiziği bize "bilgelik yolunun göğe veya ifade edilebilecek olanın ötesine yükseliş olmadığını, bu yegâne dünya yani Doğa içinde varoluşun derinleşmesi"[1] olduğunu gösterir. Spinoza bize ebedi saadete giden

1 Robert Misrahi, *Spinoza*, Entrelacs, s. 54.

bir yol vaat eder; doğamızı Doğa'yla uyumlu hale getirmeyi ve kendimizi –akıl sayesinde– kozmik senfoniye göre akort etmeyi başardığımızda en saf sevince ulaşacağımızı söyler. Bu anlayış Albert Einstein'ı son derece etkilemişti. Kendisine çok sık sorulan Tanrı'ya inanıp inanmadığı sorusuna hep aynı cevabı verirdi: "Spinoza'nın Tanrı'sına, var olan her şeyin ahenginde kendini gösteren Tanrı'ya, inanıyorum. Ama insanların kaderi ve davranışlarıyla ilgilenecek olan bir Tanrı'ya, hayır."

3

Kudret, Yetkinlik ve Sevinçte Büyümek

"Sevinç, daha eksik bir halden daha eksiksiz bir hale geçiştir."

Spinoza Tanrı'dan sonra insanı irdelemeye koyulur. Etik bir yol biçiminde somutlaşmadan önce Spinoza metafiziği, psikolojinin önemli yer tuttuğu bir antropolojiyle incelik kazanır. İnsanoğlu nedir? Neden meydana gelmiştir? Bilgisinin imkân ve sınırları nelerdir? Varlığının itici gücü nedir? Duyguların doğası ve kökeni nasıldır? *Etika*'nın ikinci ve üçüncü kısımları bu soruların irdelenmesine ayrılmıştır. Önümüzdeki bölümlerde Spinoza'nın arzu, duygu ve heyecanlardan nasıl bahsettiğini ele alacağım çünkü bunlara dair söylediklerinin kendimizi tanımak ve psikolojimizin işleyişini kavramak konusunda büyük yardımı dokunabilir. Ama evvela Spinoza antropolojisinin, eksiksiz sevince götüren özgürleşme sürecini anlamak bakımından çok aydınlatıcı olacak bazı temel yönlerini vurgulamak istiyorum.

Spinoza, monist bir Tanrı tasavvuru geliştirdikten sonra, bir o kadar devrimci olan monist bir insan tasavvuru oluşturur. Hıristiyan geleneği Platon çizgisinde (ama ondan daha

az katı biçimde), ruhla beden arasındaki bir ikilik üzerinde temellenmiştir. Descartes bu ikiliği felsefi açıdan ele alır ve özü tanrısal olan ruhu, özü maddi olan cismin önüne koyar. Beden ruha etki ettiğinde ruh, bedenin etkisine maruz kalır ve "etkilenir"; buna mukabil atını (bedeni) terbiye edip yöneten sürücü (ruh) gibi, iradenin zoruyla bedene "hâkim" olabilir.

Spinoza olan biteni bambaşka tasavvur eder. "Ruh" demek için en sık kullanılan ve teolojiyle fazla yüklü Latince kelime *anima*'ya çok az başvuran filozof, daha doğru tercümesi *zihin* olan *mens*'i tercih eder. Ancak Spinoza, Descartes'ın tersine beden ile ruhu iki farklı töz olarak değil, kendini iki farklı biçimde ifade eden tek ve aynı gerçeklik olarak alır: "Ruh ve beden, bazen düşünce sıfatıyla bazen uzam sıfatıyla düşünülen tek ve aynı şeydir."[1] Daha önce gördüğümüz üzere düşünce ve uzam tanrısal sıfatlar olduğuna göre, bedenin doğası ruhunki kadar tanrısaldır. O halde onu değersizleştirmek veya hakir görmek saçmalıktır. Beden ruhla aynı payeye sahiptir. Ruhun büyümesi için çok önemlidir; tıpkı ruhun, bedenin muhafazası ve büyümesi için çok önemli olması gibi. Doğrusu onları ne birbirinin karşısına koyabiliriz ne birbirinden ayırabiliriz. Tek ve aynı gerçekliğin iki yüzü olmalarından ötürü birlikte iş görürler. Ruh bedenin zihinsel ifadesi, beden de ruhun yer kaplayan ifadesidir. Ruh bedensiz ne düşünebilir ne de tasavvur edebilir, beden ruh olmadan ne devinebilir ne eyleyebilir. İnsan kendisini ve ruhunu-zihnini, beden dolayımından geçen bilgilerle tanır. Spinoza'nın, *TPİ*'sinde peygamberlerin bilgisiyle ilgili açıklamasına geliyoruz tekrar: Bu bilgiler peygamberin muhayyilesiyle, duyarlığıyla, mizacıyla ve bedensel tecrübesiyle ilintilidir. Her birimiz için de geçerlidir bu: Düşüncemizin kaynağında bedenimiz vardır. Dünyayı algılayışımız ve onun sonucu olarak ortaya çıkan fikirler, bedenimizin yapısına ve

1 *Etika*, III, 2, not.

dış dünyadan etkilenişine bağlıdır. Büyük filozofların düşüncelerinin, bedenlerinin hassasiyetinin damgasını taşıdığını tespit etmek hayli çarpıcı gelmişti bana. Çok muhtemeldir ki Schopenhauer'in kötümser felsefesi hayli kırılgan sağlığı ve evhamlılığıyla, Montaigne'in iyimser fikriyatı da beden kuvveti ve yaşamaktan zevk almasıyla ilişkilidir.

Bu bağlamda şunu da açıklığa kavuşturalım: Beden derken Spinoza'nın kastettiği sadece fiziksel beden değil cismaniyetin fiziksel, duygusal ve duyusal tüm boyutlarıdır. Bünyesi (örneğin herhangi bir engelden ötürü) zayıf bir insan; arzularının, heyecanlarının, duyusal kapasitelerinin yoğunluğu dolayısıyla büyük bir bedensel kudrete sahip olabilir. Vücut hasta olduğunda da tedavi edilmesi gereken sadece organlar değildir. Heyecan ve duygulanımları da hesaba katmak gerekir. Bundandır ki Spinoza, her boyutuyla vücudu dikkate alıp memnun etmeyi, ona iyi bakmayı, onu güçlendirmeyi önerir. "Bilge insana düşen, yaşamdan faydalanıp haz almaktır. Ölçülü biçimde tüketeceği lezzetli yiyecek ve içeceklerle, ayrıca kokularla; yemyeşil bitkilerin, şık giysilerin, müziğin, spor oyunlarının, gösterilerin güzelliğiyle ve başkasına zarar vermeden herkesin yararlanabileceği diğer şeylerle kendini rahatlatmak ve güç toplamak da bilge insana yaraşır."[1]

Salt organik ve mekanikçi beden anlayışına dayanan bir tıbbın olduğu kadar, zihnin kudretini artırmak için bedene kötü bakmayı, onu hor görmeyi, ihmal etmeyi öneren çileci bir maneviyatın da karşısındayız. Bedenle ruh arasındaki töz birliği anlayışının, tıptan maneviyata kadar tüm alanlarda ama aynı zamanda günlük hayatımızda ve başkalarıyla ilişkilerimizde de sonuçları vardır.

Spinoza içimizde bir tür ikilik olduğunu inkâr etmez ancak bu ikilik Descartes'ın ve Hıristiyan ahlakçıların düşündüğü gibi bedenle ruh, akılla tutkular arasında değil,

1 *Etika*, IV, 45, not.

sevinçle keder arasındadır. Başka bir deyişle, insanoğlunun iç bölünmesi varlığının iki kısmını değil, Spinoza'nın iki temel his addettiği iki duygu türünü, sevinç ile kederi birbirlerinden ayırır. Peki bu sevinç-keder ikiliğine neden o kadar önem verir?

Etika'nın üçüncü kitabının 6 numaralı önermesi, Spinoza doktrininin en kilit temalarından biridir: "Her şey, var olma gücü uyarınca, varlığını sürdürmeye gayret eder." Bu gayret (Latincede *conatus*), hayatın evrensel bir kanunudur ve modern biyoloji bunu doğrulayacaktır. Nitekim nörolog Antonio Damasio, Spinoza üzerine yazdığı *Spinoza Haklıydı* başlıklı kitapta* şunu ifade eder: "Yaşayan organizma; yapılarının ve işlevlerinin bütünlüğünü, hayattaki muhtelif tehditlere karşı koruyacak şekilde meydana gelmiştir."[1] Spinoza da her organizmanın aynı derecede doğal biçimde ilerlemeye, büyümeye, daha kusursuzlaşmaya ve bu yolla gücünü artırmaya çalıştığını söyler. Ancak dış dünya kaynaklı başka pek çok beden ve fikir, bedenimize ve zihnimize etkide bulunur. Bu "duygulanışlar" (Latince *affectio*), ille de olumsuz değildir: Zarar verip geriletebilecekleri gibi canlandırıp büyütebilirler de. Örneğin güzel bir manzarayı seyretmek bir dış bedenle yaşadığımız, bizi canlandıran türde bir karşılaşmadır. Kendimize dair yaralayıcı bir söz işitmek ise aksine, bize acı veren bir düşünceyle karşılaşmadır. Bir dış beden yahut fikirle karşılaşma doğamızla uyumlu olduğunda kudretimizi artırır. Doğamızla uyumlu olmayan karşılaşmalar, tam tersine kudretimizi azaltır. Spinoza kudretimizin artmasına sevinçli bir duygunun (Latince *affectus* sözcüğünü, burada yerine göre "*affect*" [duygu] veya "*sentiment*" [his] diye çevirdim.), kudretimizin azalmasına ise kederin eş-

---

Damasio'nun *Looking for Spinoza* isimli kitabı Fransızcaya *Spinoza avait raison* [Spinoza Haklıydı] şeklinde çevrilmiştir. –ç.n.

1 Antonio Damasio, *Spinoza avait raison. Joie et tristesse, le cerveau des émotions*, Odile Jacob, 2003, s. 40.

lik ettiğini söyler. "Sevinç, daha eksik bir halden daha eksiksiz bir hale geçiş, keder ise eksilmedir."[1] Yani sevinç, eyleme kudretimizdeki her artışa eşlik eden temel duygu, keder de eyleme kudretimizdeki her düşüşe eşlik eden temel duygudur. O halde Spinoza etiğinin hedefi; akıl sayesinde hayatını, kederi azaltacak ve sevinci ebedi saadete ulaşana dek artıracak şekilde düzenlemektir.

"Akıl sayesinde" diye özellikle belirtiyorum çünkü Spinoza için; yaşama gücümüzü, eyleme gücümüzü artırma ve böylelikle ondan kaynaklanan sevinci artırma arayışı doğal ve evrenseldir. Cahil kişi bu arayışı muhayyilesi ve şeylerin kısmi, dolayısıyla "uygun olmayan" bilgisiyle sürdürürken bilge insan, kendisine şeylerin "tümüyle uygun" bilgisini veren akıl vasıtasıyla ilerlemeye çalışır. Bu demek oluyor ki Spinoza iki temel bilgi türünü birbirinden ayırır: İlk tür sadece, bedenimize ve ruhumuza tesir eden dışımızdaki fikir ve cisimlerle karşılaşmalardan meydana gelir. Bu karşılaşmalar nesnel hakikate değil o hakikate dair temsilimize denk düşen imgeler üretir. Spinoza kendimize dair bilgiyi ve dünyaya dair bunun dolayımında elde ettiğimiz bilgiyi "uygun olmayan" (hatalı, kusurlu, sakat) olarak niteler. Bu, ilk bilgi türüdür: Bir şeyin hayali ve kısmi temsilinden yola çıkarak, ona dair oluşturduğumuz kanıdır. Ancak kusursuz olmayan bu safha, "bütün cisimlerin herkes tarafından tümüyle uygun, yani açık ve seçik biçimde algılanabilmesinden ötürü tüm insanlarda ortak olması gereken mefhumlara"[2] dayanan aklı geliştirmek suretiyle aşılabilir. Tüm insanlarda ortak olan bu mefhumların yani bu evrensel uygun bilgilerin üzerleri hayali tasavvurlarımız ve kanaatlerimizle örtülü olduğundan, bu ortak mefhumların üstünü açarak onları özgürleştirmek ve sonra bizim için neyin iyi neyin kötü olduğunun ayırdına varmak için aklımıza başvurmamız gerekir.

---

1 *Etika*, III, 11, not.

2 *age.*, II, 38, önerme sonucu.

Elde edeceğimiz sevincin türü, bilgi türümüzün muhayyilemize mi yoksa aklımıza mı bağlı olduğuna göre değişecektir. Spinoza, uygun olmayan bir fikirle ilintili duygudan doğacak sevincin, hatalı bilgiye dayanmasından ötürü "edilgen" yani kısmi ve geçici olacağını söyler. Oysa tümüyle uygun bilgiye dayanan sevinç gerçek bir bilgiyle ilintili olduğundan, "etken" yani derin ve kalıcı olacaktır.

Herkese hitap edecek bir örneği ele alalım: âşık olmak. Spinoza sevgiyi, "bir dış nedenin fikrine eşlik eden sevinç"[1] olarak tanımlar. Âşık olma örneğinde dış neden sevilen kişidir. Ancak Spinoza sevincin kaynağının doğrudan o kişi değil, ona dair sahip olduğumuz *fikir* olduğunu net şekilde belirtir. Oysa bu fikir yanlış, kısmi, hayali ve dolayısıyla uygunsuz da olabilir; aksine doğru, tam, akla dayalı ve dolayısıyla tümüyle uygun da. İlk durumda sevinç edilgen olacak ve ömrü, bu aşkın dayandığı yanılsama kadar sürecektir. Spinoza'ya göre, yanılsamadan çıkıp karşımızdakini gerçekten tanıdığımız, ona dair hakiki bilgiye eriştiğimiz zaman (edilgen) sevinç kedere hatta ("bir dış nedenin fikrine eşlik eden keder"[2] olarak tanımladığı) nefrete dönüşecektir. Buna çok sık rastlanır. Çoğunlukla bir yanılsama sonucunda, karşımızdakini gerçekten tanımadan âşık oluruz. Psikanaliz, aşkta epey sık rastlanılan "yansıtma" mekanizmasını çok güzel açıklamıştır: Birinin bizi çekmesinin altında bilinçdışı sebepler vardır. Örneğin uzak veya aşırı otoriter bir babayı yahut reddeden veya fazla boğan bir anneyi hatırlatır bize ve bilincinde olmaksızın, bundan kurtulmak üzere nevrotik bir çocukluk senaryosunu yeniden oynamanın peşinden koşarız. Yani bilinçdışımızın kudretiyle, çocukluğumuzdan kalma çözülmemiş sorunsalları hatırlatan insanları kendimize çekeriz. Ancak birisinin bizi kendisine çekmesinin altında daha pek çok aldatıcı sebep olabilir: Cinsel yönden arzuladı-

1 *age.*, III, 13 ve 30 numaralı notlar.
2 *age.*, III, 13, not.

ğımız için iyi biri olduğunu tahayyül edebiliriz veyahut kandırmaca veya bizi cezp etmeye yönelik bir yalan ya da poz olduğu sonradan ortaya çıkacak bir parıltıya kapılabiliriz vb. Kısacası aşk ilişkileri çoğunlukla akıldan çok muhayyileye dayanan bir tanıma ve yanılsamalar zemininde başlar. Bu karşılaşmanın ilk etapta üzerimizde gerçekten de olumlu etki yaratabileceği, bizi sevindirerek yaşama gücümüzü artırabileceği doğrudur. Son derece doğru şekilde "tutku" diye adlandırılan şeyin yoğunluğudur bu. Yanılsamaya bağlı arzunun gücü ve tutku sürdükçe, sevinç de oradadır. Ancak karşımızdakini daha iyi tanıdıkça, hayal yerini yavaş yavaş gerçekliğe bırakacaktır. Karşımızdakine dair doğru bir algıya sahip olduğumuzda da, şayet bir yanılsamaya dayanmışsa sevinç hüzne ve bazen aşk nefrete dönüşür. Karşımızdakini ne kadar tümüyle uygun biçimde anlarsak; edilgen sevincin aktif sevince, tutkunun da derin ve kalıcı bir aşka dönüşmesi o kadar mümkün olur.

4

Bizi Yöneten Hisleri Anlamak

"Kaderimizden ve akıbetimizden bihaber, savrulup dururuz."

Etika'nın, hisleri (veya duyguları) irdelediği üçüncü bölümünün başında Spinoza çok temel bir hatırlatmada bulunur: İnsan türü doğada "krallık içinde bir krallık değildir". Tek olan ve her yerde aynı şekilde etkide bulunan doğayı var eden parçalardan biridir insan ve "doğanın, her şeyin kendisi uyarınca meydana gelip biçim değiştirdiği yasa ve kuralları her yerde, her zaman aynıdır; dolayısıyla aklımıza gelebilecek her şeyin doğasını anlamanın yöntemi de tek ve aynı olmalıdır. Bu yöntem doğanın evrensel yasaları ve kurallarıdır".[1] O halde insan davranışlarını da her türden doğa olayı için yaptığımız gibi anlamaya ve izah etmeye çalışmak gerekir. Meteorologlar bir kasırganın nasıl ve neden ortaya çıktığını anlamaya ve ardından, yolu üzerindeki diğer olaylara göre olası güzergâhını çizmeye çalışırlar. İnsan davranışları için de aynısı geçerlidir: Dalga geçmek, yargılamak, şikâyet etmek veya tiksinmek yerine, onları doğanın değiş-

1 *Etika*, III, giriş.

mez kanunlarına dayanarak çözmeye, sebeplerini anlamaya, çözümlemeye çalışmalıyız. Öfke hali bir hortum kadar izah edilebilirdir ve kıskançlığın güneş tutulması kadar rasyonel sebepleri vardır.

Spinoza insanları ve davranışlarını, işte bu yüzden yargılamama çağrısında bulunur. Zira insanları harekete geçiren derindeki sebepleri anlamadıkça davranışları da anlamak imkânsızdır. "Filozoflar içimizde çarpışan duyguları (*affectus*), insanların kendi hatalarıyla içine düştükleri kötülükler olarak düşünürler, işte bu yüzden onları alaya almayı, onlara hayıflanmayı, onları kınamayı ya da daha ahlaki görünmek istediklerinde onlardan nefret etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir [Spinoza burada özellikle, rahiplerin de aralarında bulunduğu ahlakçıları kasteder.]. Böylece, tanrısal biçimde hareket ettiklerini ve hiçbir yerde var olmayan bir insan doğasına türlü övgüler düzerek ve söylemleriyle gerçekte var olanı kötüleyerek bilgeliğin doruğuna çıktıklarını sanırlar."[1]

Bu demek oluyor ki Spinoza bizi, insan davranışlarını yargılayacağımız bir insanlık modeli inşa etmek yerine insanoğlunu olduğu gibi, hem evrensel hem de tekil tabiatıyla kabul etmeye ve davranışlarını sadece ve sadece bunları güdüleyen derin nedenler, sebepler uyarınca yargılamaya davet eder. Bu çoğunlukla imkânsızdır ve sıklıkla davranışlarının sebeplerinin bilincinde olmaksızın, kendilerine rağmen hareket eden varlıklara dair ahlaki yargıya varmanın çok hassas bir iş olması bundandır. Hiç durmadan "Yargılamayın" diyen İsa'dan sonra ve bilinçdışının dünyasını son derece güzel tetkik eden Freud'dan önce insanın kendi kendisine ne denli sır olduğu gerçeğini mükemmel biçimde gösteren Spinoza, daha da ileriye giderek insanlara duygularını tanımalarını, böylelikle daha açık, daha özgür ve daha sevinçli olmalarını sağlayacak bir yol önermiştir. Teorileri bazen Spinoza'nın çözümlemelerine o kadar yakındır ki pek çok kişi Freud'a,

1 *Politik İnceleme*, *age.*, I, 1, s. 29-30.

filozofa borcundan yazılarında neden hiç bahsetmediğini sormaktan geri durmamıştır. Freud 28 Haziran 1931'de Lothar Bickel'e mektubunda bunu şöyle cevaplamıştır: "Spinoza'nın doktrinine ne denli bağımlı olduğumu kesinlikle kabul ediyorum. Adını özellikle anmam için sebep yoktu çünkü hipotezlerimi eserleri üzerine bir incelemeden değil onun yarattığı iklimden yola çıkarak oluşturdum."

Gilles Deleuze, Spinoza'nın insan hislerine yaklaşımını niteleyen doğru ifadeyi bulmuştur: "Spinoza etiğinin ahlakla hiçbir ilgisi yoktur, Spinoza bunu bir etoloji olarak kavrar."[1] Yaşayan varlıkların davranışlarını inceleyen taze bir bilim dalı olan etoloji, her şeyden önce –hayvan veya insan– her bir varlığın nasıl bir etkileme ve etkilenme gücüne sahip olduğuyla ve ortaya çıkan duygularla (heyecan ve hislerle) ilgilenir. Bu tam da daha önce dile getirdiğimiz noktadır: Spinoza'ya göre bizi biz yapan (ve davranışlarımızı izah eden), doğduğumuzdan beri bizi etkilemiş ve içimizde çok farklı duygular yaratmış karşılaşmalardır (bedenler, fikirler). Başka bir deyişle, hayatta tüm mesele iyi veya kötü karşılaşmalardır. Tabiatımıza uygun mutlu, uyumlu bir karşılaşma var olma ve eyleme gücümüzü artırır ve olumlu hisler (sevinç, güven, sevgi) verir. Talihsiz, münasebetsiz, değersizleştiren, zararlı bir karşılaşma gücümüzü azaltır ve bizi olumsuz duygulara (hüzün, korku, suçluluk hissi, nefret vb.) gark eder. Küçükken anne babalarımızın söylediği gibi: "Arkadaşlarını iyi seç."

Spinoza bundan farklı bir şey söylemez aslında, ancak elbette bunu çok daha genel anlamda alır. Tüm mutluluğumuz ve tüm mutsuzluğumuz, bizi iyi yahut kötü şekilde etkileyecek şeylerden, fikirlerden ve varlıklardan gelir. Hal böyleyken bahtımızın rüzgârına kapılabilir yani kendimizi; bizi iyi ya da kötü etkileyecek karşılaşmaların insafına, ayrım gücüne ve bu karşılaşmaları çoğaltma veya engelleme

1 Gilles Deleuze, *age.*, s. 135.

yeteneğini kullanmadan terk edebiliriz. Spinoza buna lalettayin yaşamak der: "Dış nedenlere bağlı olarak türlü heyecanlar yaşarız ve ters esen rüzgârlarla çalkalanan dalgalar misali, kaderimizden ve akıbetimizden bihaber, savrulup dururuz."[1] Ancak kaderimizi elimize alıp kendimize ve başkalarına karşı daha müteyakkız olma; hayatın ve kendi tekil doğamızın evrensel kanunlarının bilgisine erişmeye çalışma kararını da verebiliriz. Tecrübenin ve aklın ürünü olan bu bilgi; kendimiz için neyin iyi neyin kötü olduğunu, doğamıza neyin uygun olup neyin olmadığını, kudretimizi ve sevincimizi neyin artırıp neyin azalttığını bilebilmemizi sağlar.

Birkaç basit örnek verelim. Evvela beslenme. Beslenmede amaç bedenin muhafazası, sıhhati ve hazzıdır. Doğa kanununa göre, vücudumuza tekil tabiatımızla uyumlu olmayan bir madde sokmanın sonucu; eyleme gücümüzdeki, kendini kederlenme veya sağlık problemi biçiminde gösterecek bir azalma olur. Dolayısıyla hangi gıda ve içeceklerin doğamıza uygun olduğunu bilmek gerekir. Tüm insanlar için geçerli olan genel kurallar vardır elbette: Su herkes için iyidir ve arsenik evrensel bir zehirdir. Ama aynı zamanda tekil vücut yapımıza göre, her birimiz için farklılıklar da vardır. Mesela falanca kişi düzenli olarak alkol tüketebilirken bir başkası tek damlayı bile kaldıramaz. Bazılarının daha çok ihtiyaç duyduğu hayvansal proteinlerden, başkaları rahatça vazgeçebilir. Kimisinin glütene hassasiyeti vardır, kimisinin deniz ürünlerine veya cevize. O halde bize zarar veren şeyleri de bizi güçlendirenleri de tecrübeyle tespit etmek gerekir. Birkaç yıl evvel, üç yüzden fazla gıdaya hassasiyetim olup olmadığını gösterebilecek bir kan testi yaptırdım. Sonuçta beş gıdaya hassasiyetim olduğu ortaya çıktı: inek sütü, buğday glüteni, badem, beyaz fasulye ve kafein. Bu bana yeni hiçbir şey öğretmedi çünkü bana zarar verdiğini önceden tespit etmiş olduğum bu gıdaları tüketmeyi, tatlarına bayılsam bile

1 *Etika*, III, 59, not.

yıllar önce bırakmıştım zaten! Aklın devreye girdiği yer tam da burasıdır: Zevk alma ve almama duygularını aşarak bize iyi gelen şeyleri (bazen tatları pek de hoş olmayan gıda veya ilaçları) yeğlememizi, bize iyi gelmeyen ve maalesef bazen de tadı nefis olanlardan vazgeçmemizi sağlar. Akıl, tecrübeye dayanarak, fiziki gücümüzü neyin artırdığına ve neyin düşürdüğüne göre beslenme davranışlarımızı düzenleyebilir. Tabiatıyla bunun aksini yaparak, sağlığımıza zararlarını bile bile, tadına bayıldığımız tatlı ve yağlı gıdaları yemeyi de tercih edebiliriz. Spinoza'ya göre bilgelik bir ödev değildir. Bedensel ve ruhsal canlılıklarını artırmayı ve gittikçe daha fazla haz alarak yaşamayı arzulayanlara yapılmış bir öneridir.

Bambaşka bir örneği ele alacağım: Ruhun gıdalarını. Nasıl ki bedenimiz tekil ise, özellikle fikirler, inançlar, sözcükler gibi çok çeşitli karşılaşmalarla beslenen ruhumuz da tekildir. Gıdalarda olduğu gibi, bazı karşılaşmalar herkese zararlıdır ve bazı sözcükler her insanın ruhunu zehirler ("Beş para etmezsin.", "Sen bir canavarsın!"), bazı sözlerse güçlendirir ("Seni seviyorum.", "Güzelsin." vb.). Öte yandan bazı kişiler için olumlu olurken bazıları için olmayabilen manevi gıdalar da vardır. Bazı insanların onlara günlük hayatlarında yardım eden üstün güçlere inanmaya ihtiyaçları vardır, bazılarının yoktur. Kimisi şiirle beslenir, kimisi tarih üzerine denemelerle, bazıları da polisiye romanlarla. Bazı insanları olumsuz etkileyen kimi fikirlerin, başkaları üzerinde tam tersine teşvik edici etkisi olabilir. Kısacası hayat tecrübesi ve akla başvurmak, şayet arzu edersek hayatımızı, mümkün olan en iyi karşılaşmaları gerçekleştirecek ve kötüleri mümkün olduğunca engelleyecek şekilde yönlendirmemizi sağlar.

Spinoza, kendisi ve emsalleri üzerinde gerçekleştirdiği takdire şayan gözlem çalışmasıyla gerçek bir duygu bilimi tesis etmeye çalışır. Tüm diğerlerine kaynak teşkil eden üç temel his tespit eder: Varlığımızı sürdürme gayretimizin ifadesi

olan arzu, eyleme gücümüzün artmasını sağlayan sevinç ve eyleme gücümüzü azaltan keder. Ardından, diğer duyguların bu üç histen türeyerek nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışır. Her duygu arzunun özel bir ifadesidir ve eyleme gücümüzü artıranlar sevincin, azaltanlar ise kederin kipi olur. Spinoza arzuyu, sevinci ve kederi, nesnelerine göre birbirine bağlayan bir dizi duyguyu tanımlamakla başlar işe. Arzuya dayanan sevginin nesnesi bir şey veya şahıstır ve bu nesneye dair fikrimiz eyleme gücümüzü artırdığından, sevgi bir sevinçtir (Her ne kadar daha önce gördüğümüz üzere, söz konusu sevginin uygun olmayan bir bilgiye dayandığı durumlarda sevinç kedere dönüşecek olsa da.). Nefretin nesnesi ise aksine, eyleme gücümüzü azaltan ve bizi üzüntüye gark eden bir varlıktır. Bundandır ki Spinoza sevgiyi "bir dış nedenin fikrine eşlik eden sevinç", nefreti de "bir dış nedenin fikrine eşlik eden keder"[1] olarak tanımlar. Aynı mantığa göre memnuniyeti "bir iç nedenin fikrine eşlik eden sevinç", pişmanlığı ise "bir iç nedenin fikrine eşlik eden keder"[2] diye tanımlar. Nesnelere göre olan bu tanımlar zamansallık, çağrışım veya özdeşleşme gibi başka mekanizmaların devreye girip girmemesine göre sonsuz derecede karmaşıklaşır. Spinoza umudu "akıbeti hakkında kuşku duyduğumuz gelecek ya da geçmiş bir olayın fikrinden doğan istikrarsız sevinç", korkuyu "akıbeti hakkında kuşku duyduğumuz gelecek ya da geçmiş bir olayın fikrinden doğan istikrarsız keder"[3] şeklinde tanımlar. Aynı şekilde güvenlik hissini "geleceğe veya geçmişe ait, akıbeti hakkında kuşku duymaya mahal olmayan bir şeyin fikirden doğan sevinç", umutsuzluğu "geleceğe veya geçmişe ait, akıbetinden şüpheye mahal olmayan bir şeye dair fikirden doğan keder"[4] diye tanımlar. Veya daha ziyade

1 *age.*, III, 13, not.
2 *age.*, III, 30, not.
3 *age.*, III, duygu tanımları, 12 ve 13.
4 *age.*, III, duygu tanımları, 14 ve 15.

özdeşleşme mekanizmasına atıfla verdiği acıma tanımı "bize benzer olarak tahayyül ettiğimiz birinin başına gelen bir fenalık fikrinin eşlik ettiği keder", öfkeli isyan tanımı da "başkasına zarar verene duyulan nefret"[1] şeklindedir. Spinoza, kendimizi başkalarıyla karşılaştırmaya doğamız itibarıyla yatkın olmamızdan ötürü özdeşleşme ve benzerlik mekanizmalarının duyguları anlamak açısından çok önemli olduğunu söyler. Örneğin iki basit duygu olan sevgi ve nefret, kendimizle başkaları arasında yaptığımız kıyasla etkileşime girdiğinde daha karmaşık şekiller alır. Mesela başkalarının mutluluğunu kıskanmak; nesneye tek başlarına sahip olduklarından, onlarla paylaşamayacağımız hazların bizde yarattığı hüsrandan doğar. Spinoza öykünmeci arzunun önemini René Girard'dan çok daha önce vurgulamıştır: Bir şeyi ya da birisini, başka birine ait olduğu için arzularım. Duygularımızı üreten bu mekanizmalardan çoğunlukla bihaberizdir: Kıskanç, âşık, nefret dolu, merhametli veya umutsuz olmamızın derinlerdeki sebeplerini bilmeyiz. Duygulanıma maruz kalırız, oysa aslolan onu tesis etmektir.

Bu noktada Ovidius'un meşhur bir formülüne başvuran Spinoza, sıklıkla "en iyi olanı gördüğümüzü ama en kötüsünü yaptığımızı" hatırlatır. Bir kadın arkadaşım günün birinde bana şöyle bir itirafta bulunmuştu: "Aşk hayatımda beni mutlu edecek bir erkekle karşılaşmak istiyorum ama sürekli, bana uygun olmayan ve beni mutsuz eden insanlarla karşılaşıyorum." Ona kötü davranan babasının yaşattığı aşağılanma hissini aşk hayatında tekrar yaşamayı bilinçdışı biçimde istemekte olduğunu, bir terapistle konuştuktan sonra anladı. Duygusal dünyası çocukluğunda zehirlenmişti ve aşina olduğu şeyin; zehrin tadının peşindeydi. En iyiyi istiyor ama sürekli en kötüsüyle karşılaşıyordu çünkü psikanalizde "nevrotik senaryo" denilen bir bilinçdışı yeniden üretim mekanizmasının boyunduruğundaydı. Söz konusu bilinçdışı

1 *age.*, III, 22, not ve duygu tanımları, 18.

nedenin bilincine vardığımızda ondan kurtulabiliriz. Zira nedenleri bilmek özgürleştirir; davranış ve tercihlerimizi olgunlaşma doğrultusuna sokarak aklı başında hareket etmemizi mümkün kılar, bizi etkin bir sevinç haline geçirir. Sevince giden yolun neden akıldan ve tümüyle uygun fikirler geliştirmekten, yani hem kendimizi doğru tanıyıp bize neyin uyup neyin uymadığından haberdar olmaktan hem de parçası ve bağımlısı olduğumuz doğanın evrensel kanunlarını bilmekten geçtiğini böylece daha iyi anlayabiliyoruz. Ancak "İrade değişim için yeterli gerekçe sunmaz" diyerek bizi bir kez daha şaşırtır Spinoza. Değişimin itici gücü arzudur. Nedenini görelim.

5

Arzuyu Büyütelim

"Arzu insanın özüdür."

Spinoza'nın etik felsefesinin temel kavramlarından birinin *conatus* yani varlığımızda sürdürüp büyümek için sarf ettiğimiz gayret olduğunu görmüştük. Tüm varoluşumuzun itici gücü; bizi hayatta kalmaya ve var olma gücümüzü artırmaya sevk eden güçtür *conatus*. Spinoza iradeyi de arzuyu da onunla açıklar. "Sadece zihne atfedildiğinde, bu gayret irade adını alır."[1] Hem bedene hem zihne atfedildiğinde Spinoza ona "iştah" der ve "arzu" denen şeyin "kendinin bilincinde olan iştahtan" ibaret olduğunu belirtir. Başka bir deyişle arzu bize şu veya bu şeyi bilinçli şekilde aratan iştahtır, gayrettir, kudrettir. Spinoza'ya göre "arzu insanın özüdür".[2] İnsan, aslen arzulayan bir varlıktır. Doğası *conatus* dolayısıyla onu sürekli arzulamaya iter. O halde arzunun kendisi değildir kötü olan; aksine, hiçbir şey arzulamaz hale gelmek hayatın ateşini söndürmek demektir. Yaşama gücünü tamamen yok etmektir. İnsanlıktan çıkmaktır. Erdemliliğe daya-

1 *age.*, III, 9, not.
2 *age.*, III, duygu tanımları, 1.

nak teşkil eden ve mutluluğun kapısını açan tüm arzularımızın kaynağında bu doğal güç vardır. "Erdemin temeli kendi varlığını koruma gayretidir ve insan için mutluluk, varlığını koruyabilmekten ibarettir."[1] Demek ki akıl bu doğal yaşama gücünün karşısında olmadığı gibi bilakis, kendini tam olarak ifade edebilmesi için ona eşlik eder. Bilgelik hayat hamlesini aksatmak değil, onu teşvik etmek, ona yol göstermektir. Arzunun gücünü azaltmak değil, onu yönlendirmektir: "Akıl doğaya aykırı hiçbir şey talep etmez; herkesin kendini sevmesini, kendisine gerçekten yararı dokunacak olanı aramasını ve kendisini daha büyük bir yetkinliğe eriştirecek her şeyi arzulamasını talep eder."[2]

Şu halde Spinoza'nın bilgeliği, arzuyu bir eksiklik (Platon) veya varlığı iyi ya da kötü sayılamayacak bir duygu sayan (Stoacılar) ya da sebep olduğu oyalanma veya yol açtığı bağlanmadan ötürü azaltılması gereken bir şey addeden (çileciler) geleneklerden çok farklı gören bir bilgeliktir. Spinoza Platon'un aksine, arzunun bir eksiğin değil kudretin ifadesi olduğunu söyler. Vazgeçişi savunan her dinden çileciye karşı, arzunun bizatihi tehlikeli olmadığını ve hiçbir şekilde öldürülmeyip, yönlendirilmesi gerektiğini savunur. Zira arzuyu ortadan kaldırmaya yahut azaltmaya çalışmak insanın yaşamsal gücünü düşürmek, insanüstü bir ideal adına insanlığının temellerinden birini söküp atmak istemektir. Çilecilik, arzudan vazgeçiş Spinoza için bir erdem değil, varlık gücünü azaltmaktır ve bu da sevinçten ziyade kedere yol açar. Arzuyu ortadan kaldırmak veya azaltmak değil onu akılla yönlendirmek, gücümüzü ve sevincimizi azaltmak yerine artıracak kişi veya şeylere yöneltmeyi öğrenmek gerekir. Daha önce söylediğim gibi bilgelik her türden karşılaşmayı engellemek değil, iyi karşılaşmalara öncelik verip kötü olanları engelleyecek tercihlerde bulunmayı öğrenmektir. Bize iyi gelen, bize en güzel se-

1 *age.*, IV, 18, not.
2 *age.*, IV, 18, not.

vinçleri yaşatan şeyleri ayırt etmek ve arzulamaktır. Arzunun gücünü azaltmak değil, kötü yönlendiğinde ve bizi yukarıya değil aşağıya çeken şey ya da kişilere bağlılığımızdan ötürü mutsuz olduğumuzda onu yeniden yönlendirmektir.

Spinoza bu noktada antikçağın felsefi bilgeliğinin büyük kısmıyla; Epikurosçuluk veya Aristotelesçilik gibi geleneklerle hemfikirdir: Arzuya akıl ile irade kılavuzluk etmeli ve arzu; insanı çirkinleştirmeyen yahut aşağı çekmeyen, bilakis yücelten, gerçekten iyi şeylere yönlendirilmelidir. Ancak Spinoza daha da ileri gider: Epikurosçular aklı vurgularken ve Stoacılar iradeyi önemserken o, aklın ve iradenin değişmemiz için yeterli olmadığını söyler. Ne kadar hayati olurlarsa olsunlar; akıl ve irade bizi kötü bir tutkudan, tahripkâr bir bağlılıktan, bir bağımlılıktan kurtarabilecek güce tek başına sahip değildir. Gerçekten değişmemizi sağlayabilecek tek güç arzudur. Sadece zihinle bağlantılı olan akıl ve iradenin kudretsiz kaldığı noktada tüm varlığımızı değişim için seferber edebilecek unsur, hem beden hem de zihin gücü olan arzudur. Platon yahut Descartes'ın aksine Spinoza akıl ile duygulanımı birbirinin karşısına koymaz. Arzu varlığımızın tamamını harekete geçirir, akıl ve irade ise sadece zihnimizi: Aklın, bizi bilgelik yoluna sokmak için duygulara ihtiyaç duyması bundandır. Spinoza bu konuda şu temel hakikati hatırlatır: "Bir duygu, ancak ve ancak kendisinden daha güçlü bir duygu tarafından kısıtlanabilir veya ortadan kaldırılabilir."[1] Yani bir nefreti, ıstırabı ya da korkuyu, sırf muhakeme ederek değil bir sevgi, sevinç, umut yeşerterek ortadan kaldırabilirsiniz. O halde aklın rolü, bizi kedere boğan olumsuz duygudan daha güçlü bir olumlu his uyandırabilecek şeyi veya kişiyi tespit etmektir.

Bir bağımlı bağımlılığına istediği kadar akılcı yaklaşsın, "Mutsuzum, bırakmalıyım, kendime zarar veriyor ve hayatımı mahvediyorum" desin; bu, bağımlılık halinden kurtul-

1 *age.*, IV, 7.

masını sağlayacak belirleyici bir itki olamaz. Ona yardımcı olacak şey, onu bağımlılığından kurtulmaya sevk edecek olumlu bir duygu keşfetmektir: Âşık olmak, biriyle şevkle ilgilenmek, herhangi bir etkinliğe tutkuyla sarılmak gibi. Bu olumlu hisler onda yeni bir arzu uyandırabilir ve bu arzu da iradesini harekete geçirerek, ona aklını kullanma gücü verebilir. Odasından çıkıp hayatının iplerini eline alamayan depresif bir genç tanımıştım. Bir arkadaşımın aklına ona kedi hediye etmek gibi güzel bir fikir geldi. Birkaç gün içerisinde kediye bağlandı. Bu sevgi hayvana iyi bakma arzusunu harekete geçirdi ve onu beslemek, ihtiyaçlarını karşılamak için alışveriş yapmak, onu veterinere götürmek gibi işler için sabah kalkma gücünü kendinde bulmaya başladı. Delikanlı yavaş yavaş depresyondan çıktı, yeniden faal hale geldi ve sosyalleşti. Bu kediye sevgisi, onu pençesine almış umutsuzluk halinden daha güçlüydü ve ona değişmesini sağlayan yeni perspektifler sundu.

Duygulanımı, arzuyu ve içgüdüleri bastırma ödevine dayanan bir ahlakın çok uzağındayız. Burada arzunun "yönetimi" yani yönünün –yeniden– tayini; mutluluğun ve kendini gerçekleştirmenin anahtarlarından biri olmuştur. Başka bir kitapta dile getirdiğim gibi Spinoza'nın etik ve felsefi olarak kuramlaştırdığını, İsa yüzlerce yıl önce, savunduğu sevgi maneviyatı adına pratiğe geçirmiştir. Spinoza'nın tutku, yani uygun olmayan bir fikre dayanan, dolayısıyla yönü kötü tayin edilmiş bir arzu olarak adlandırdığı şeye İsa, İbranicede "hedefini şaşırmış" anlamına gelen "günah" adını verir. Yüzyıllar içerisinde Hıristiyan geleneği yerleştikçe "günah", ezici bir ahlak anlayışının –Kilise'nin belirlediği, bazıları bizi güya doğrudan cehenneme götürecek olan, sonu gelmeyen günah listelerinin– yükünü taşıyan suçlayıcı bir kelime haline geldi. İncil'de böyle bir şey yoktur. İsa kimseyi ne yargılar ne suçlar. Zina yapan kadını taşlanmaktan kurtardıktan sonra ona ettiği "Seni yargılamıyorum. Git ve bir daha

günah işleme" sözünü bir Spinozacı "Arzunda büyü, onu yeniden yönlendir ve bir daha hedefi şaşırma" şeklinde ifade edebilir. Yuhanna'ya göre yargılamayan ve suçlamayan, onun yerine kurtaran ve ayağa kaldıran Mesih hep böyle davranmıştır: "Tanrı, oğlunu dünyaya, dünyayı yargılasın diye değil kurtarsın diye gönderdi."[1] İsa –Spinoza'ya benzer biçimde– hiçbir zaman "Bu iyi" veya "Bu kötü" demez, daha ziyade "Bu doğru", "Bu yanlış", "Bu seni büyütür" veya "Bu seni küçültür" der. Ayrıca ahlaken kınayarak ezmek yerine sevgi dolu bir bakış veya hareketle, muhataplarının ayağa kalkmalarına yardım eder. Örneğin Luka bize Zakkay'ın hikâyesini[2] anlatır. Romalılara vermek üzere halkından topladığı paranın yarısını cebine atan bu sahtekâr vergi tahsildarı, tümüyle yozlaşmış biridir. Bununla birlikte İsa köyüne geldiğinde Zakkay hayli heyecanlanır. Boyu kısa olduğundan onu görmek için bir firavun incirine tırmanır. Herkes İsa'nın, yemeğini köyün dini bakımdan en saygın sakininin, yani rahibin veya farisinin evinde yiyeceğini düşünmektedir. Hiç de öyle olmaz! İsa gözlerini yukarı kaldırır, Zakkay'ı fark eder ve ona seslenir: "Çabuk aşağı in çünkü bugün senin evinde kalmam gerekiyor." Fena halde sarsılan Zakkay aşağı atlar, İsa'nın ayaklarına kapanır ve "Servetimin yarısını yoksullara dağıtacağım ve kimden ne çaldıysam dört misliyle iade edeceğim" der. Zakkay'ın, davranışlarını değiştirmeye karar vermesi, İsa ona bir ahlak dersi verdiği ya da cehennemi vaat ettiği için değil kendisine sevgiyle baktığı içindir. Bu sevgiyle, Zakkay'ın içindeki daha iyi birisi olma, büyüme, hayatını değiştirme arzusunu uyandırmıştır. Françoise Dolto'nun, *Psikanaliz Tehdidinin Karşısında İncil* adlı kitabında şahane ifade ettiği üzere İsa aynen Spinoza gibi "arzunun efendisidir". Ve nasıl ki Spinoza felsefesi bir sevinç felsefesiyse, İsa'nın öğretisi de sevincin yolunu açar:

1 Yuhanna III, 17.
2 Luka, XIX, 1-10.

"Bunları size sevincim sizde olsun ve sevinciniz tamamlansın diye söyledim."[1] Papa François şimdilerde Katolik din adamlarına ve inananlara Kilise'nin misyonunun, kuralların dışına çıkan herkesi dışlayan ahlakçı söylemde ayak diremek yerine sevgiyle ve sevinçle gönüllere dokunmak olduğunu hatırlatarak bu mesajı yeniden canlandırmaya çalışıyor. Papa sıfatıyla yazdığı ilk metnin başlığının "İncil'in sevinci" olması tesadüf değildir elbette.

Gördüğümüz gibi Spinoza'nın arzu ve duygulanım anlayışı klasik dinden ve felsefi gelenekten büyük bir kopuşu ifade eder. Geleneksel anlayışta duygulanım, duygularımızı terbiye etmesi gereken akıl ve iradenin karşısına koyulur. Spinoza bize hiç de öyle olmadığını, duygularımızın zapt edilmesi gereken bir şerre karşılık gelmediğini gösterir. Akıl-duygulanım ikiliğinin yerine etkinlik-edilgenlik ikiliğini koyar. Edilgenlik, daha önce gördüğümüz üzere dış sebeplerle ve uygun olmayan fikirlerle hareket etmektir. Doğamızdan hareketle tümüyle uygun fikirlerle eylediğimizde ise etkinlik devrede demektir. İlk halde maruz kalırız ("Passion" [tutku] kelimesinin kökeninde Grekçe *pathos* vardır.) zira duygulanım yetimiz, ya bilincinde olmadığımız ya da hakkında kısmi veya yanlış bilgiye sahip olduğumuz bir dış etkiye maruz kalmaktadır. İkincide ise, duygularımız doğamızdan geldiğinden ve nedenlerine dair doğru bilgiye sahip olduğumuzdan, etkinizdir. Bundandır ki tutku edilgen sevinçler üretirken, eylem etkin sevinçler üretir.

Yani şerrin kaynağı duygulanım yahut arzu değil, duygulanımda yahut arzuda edilgen kalmaktır. O halde aklı ve hisleri kullanarak bu edilgenliği etkenliğe dönüştürmek gerekir. Hayal gücümüze ve kısmi, kusurlu ve uygun olmayan fikirlere bağlı olan tutkularımızı, eylemlere yani tümüyle uygun fikirlere bağlı duygulara dönüştürmek gerekir. O zaman artık duygulanıma maruz kalmaz, onu tesis ederiz. Arzuları-

1 Yuhanna XV, 11.

mızın yönünü bilinçli biçimde doğamıza en uygun olan neyse ona; bizi büyüten, hakiki ve kalıcı bir sevince sevk eden şeylere veya varlıklara çevririz.

İnsan, aslen bir arzu varlığıdır. Her arzu sevinç arayışı, yani yaşama gücümüzü artırma arayışıdır. Keder ise aksine varlık gücümüzde azalmayı ifade eder, doğamızla uyuşmayan kötü bir karşılaşmadan yahut bir tutkudan, yani kontrolümüz harici bir dış nedenin etkisindeki kötü yönlenmiş, karanlık bir arzudan doğar. Çoğunlukla, bize edilgen, dolayısıyla geçici sevinçler hatta kederler getiren tutkularımızın hâkimiyetinde yaşarız. Spinoza'nın önerdiği yol; yaşama gücümüze, arzularımıza, duygularımıza yaslanmak ve onları aklın muhakeme gücüyle aydınlatarak kusurlu, kısmi, uygun olmayan, hayali fikirlerimizin yerine (edilgen duygulanımları, sadece bize bağlı olan etkin duygulara dönüştüren) gerçek bilgiyi geçirmektir.

6

İyinin ve Kötünün Ötesinde

"Arzu ettiğimiz şeye iyi deriz."

Platon'dan beri var olan ve bir şeyi iyi olduğu için arzu ettiğimizi ifade eden idealist felsefe geleneği ile Spinoza düşüncesi arasında, bir o kadar esaslı ikinci bir kopuş söz konusudur. İyi olan, arzumuzu kendine çeker. Adaletli olmak istiyorsam, niteliği gereği adalet iyi olduğu içindir; çikolata yemek istiyorsam güzel olduğundandır. Spinoza bize tam tersini söyler: "Hiçbir şeyi iyi olduğu kanısına vardığımız için arzu etmeyiz, aksine, arzu ettiğimiz şeye iyi deriz." Bakış açısında yapılabilecek en büyük devrimlerden biridir bu! Ona göre adaleti, kendisi iyi olduğu için arzulamam, onu arzu ettiğim için adaleti iyi addederim. Ve çikolata yemek isteyişim çikolata güzel olduğundan değil –bazı insanlar çikolata sevmez– onu istemem ve güzel olduğunu söylememdendir. Spinoza iyiyi öznel beğeni ve arzularımızla ilintilendirir. Tanrı arzusu olan biri Tanrı'nın iyi olduğunu dile getirecek, hiç Tanrı arzusu olmayan ise bunu düşünmeyecek ve böyle bir ifadeyi hiçbir şekilde benimsemeyecektir. Klasik müzik meraklısı, Mozart'ın *Requiem*'ini ve Bach'ın *Goldberg Çe-*

şitlemeleri'ni muhteşem bulurken heavy metalden başka bir şey sevmeyen biri bu müziklerde iyi veya güzel bir şey işitmeyecektir. Bir şeyi güzel olarak takdir etmemize sebep olan arzudur, tersi değil; tüm geleneksel ahlak görelileştirilebilir böylelikle.

Nitekim Spinoza'ya göre her varlığın yönünü çevirmesi gereken aşkın ve evrensel bir "iyilik" de herkesin kaçması gereken aşkın ve evrensel bir "kötülük" de yoktur. Her bir birey için özelde neyin iyi ve neyin kötü olduğunu göz önüne alır: "Varlığımızı korumamızda bize yararlı ya da zararlı olan, başka bir deyişle eyleme kudretimizi artıran veya azaltan, ona yardımcı ya da mani olan şeylere iyi veya kötü deriz. O halde bir şeyin bize sevinç veya keder vermesine göre ona iyi veya kötü deriz."[1] Demek ki erdemli olmak ve düzgün davranmak; yaşama gücümüzün artması açısından iyi ve faydalı olanı aramaktan, bize sevinç veren şeylerin peşine düşüp bizi üzen şeylerden kaçmaktan başka bir şey değildir. Bizi büyüten karşılaşmaların önünü açmak, gücümüzü azaltanlardan kaçınmaktır. Hayatını nasıl sürdüreceği, her insanın kendine özgü yoludur ve kendi tekil doğasıyla ilintilidir. Felsefe yine de bunun ancak aklın ışığıyla aydınlanmak şartıyla mümkün olduğunu net şekilde ortaya koyar ki bu çok önemli bir noktadır. Hayal gücümüzle ya da uygun olmayan fikirlerle hareket ettiğimizde tutkularımıza tabi oluruz ve bizim için iyi olanı yaptığımıza inanırken kendimize ve hiç şüphesiz başkalarına da acı çektiririz. İşte dini kurallar bu yüzden faydalı, toplumsal kurallar da kaçınılmazdır. Her ikisi de, kusurlu bir varlık olduğunu dikkate alarak insandan yasaya itaat etmesini bekler ve bu da toplum hayatını mümkün kılar. Daha önce gördüğümüz gibi Spinoza'ya göre, sadece kendi anlama yetimize dayanarak Tanrı'nın buyruklarını kavrayabildiğimiz anda dini kuralların da aşılması gerekir ve bu düşünceyle dini kurallara mesafe aldığı ölçüde Spino-

1 *Etika*, IV, 8, ispat.

za, ister bilge ister cahil, tüm yurttaşların sitenin yasalarına riayet etmesi gerekliliği konusunda da bir o kadar nettir. Bu olmadan bir toplum hayatı mümkün olamaz. Spinoza iyi ve kusurlu, adil ve haksız gibi normatif kategorileri, bu politik (etik değil politik) çerçevede meşru olarak değerlendirir[1] ve şunu net olarak ifade eder: "İnsanlar özgür olarak doğsalardı, özgür oldukları müddetçe iyi veya kötü mefhumlarını hiç oluşturmazlardı."[2] Nitekim özgür insan, tamamıyla akılla ve tümüyle uygun fikirlerle harekete geçer. Oysa hislerin ve uygun olmayan fikirlerin gücüne kul olmuş insan; kendini korumak için, kendisinin dışarısında olan iyi ve kötü kategorilerini oluşturmak zorundadır. Bu yüzdendir ki her insan ve tüm toplum açısından en faydalı şey, her insanın aklın yönlendirmesiyle yaşamasıdır: "İnsanlar, tutku niteliğindeki hislerin hâkimiyetinde oldukları sürece birbirleriyle karşı karşıya gelebilirler. (...) İnsanlar sadece aklın kılavuzluğunda yaşadıkları sürece, zorunlu olarak doğal bir uyum içindedirler."[3] "İnsanlar böylece birbirlerine daha faydalı olacaklardır" der Spinoza: "Her insan öncelikle kendisine fayda getirecek olanı aradığında, insanlar birbirlerine en çok faydayı sağlayacaktır."[4] *TPİ*'yi incelerken bahsettiğimiz üzere Spinoza bize, insanları akıllarından çok tutkuları harekete geçirdiği sürece demokrasi de dahil hiçbir siyasi rejimin iyi işlemeyeceğini söyler. Sitenin kanununa canıgönülden gerekli gördüğümüz için değil de ceza korkusuyla riayet ettiğimiz sürece toplumlarımız kırılgan olacaktır. Doğal felaketlerin ardından gelen yağmalarda görürüz bunu. Polis gücü ortalıkta olmadığı anda bazı bireyler, başıboş arzularını hiç hicap duymadan ortaya sererler. Aynı dış kanuna tabi olmaları insanların birbirlerine faydalı olmalarına yetmez, özgür ve

1 *Etika* IV, 37, 2. not.
2 *Etika*, IV, 68.
3 *age*., IV, 34 ve 35.
4 *age*., IV, 35, 2. not.

sorumlu olmak için aynı zamanda hislerini akılla yönetmeyi de öğrenmelidirler.

Spinoza ahlaki bilinç alanında gerçek bir Kopernik devrimine imza atmıştır: Gerçek ahlak artık dış kurallara uymaktan değil, eyleme gücümüzü ve sevincimizi artırmak üzere evrensel doğanın ve tekil doğamızın kanunlarını anlamaktan geçer çünkü birbirimize ancak böyle daha faydalı hale gelebiliriz. Hem kendimiz için iyi olanı yapmanın hem de başkalarına faydalı olmanın yolu; ahlaki ve dini talimatlara uysalca boyun eğmekten değil, aklın kılavuzluğunda kendi gücümüzü artırmaktan geçer. Erdemli olmak itaat etmek değildir. "Erdemli davranmak 'aklın' kılavuzluğunda hareket etmek, yaşamak ve varlığımızı sürdürmektir; bu da kendi yararımızı gözetmekle olur"[1] diye yazar. Spinoza "iyi" ve "kötü" ("hayır" ve "şer") gibi aşkın kategoriler üzerinde temellenen geleneksel ahlakın yerine, bize neyin iyi neyin kötü geldiğini akılcı biçimde ve kişisel bağlamda aramayı koyar. Erdemli insan ahlaki veya dini kanunlara itaat eden kişi değil, eyleme gücünü neyin yükselttiğini ayırt edendir. Geleneksel ahlaka bağlı insan yaşama gücünü azaltan duygulardan (hüzün, pişmanlık, korku, suçluluk hissi, ölüm düşüncesi) hazzederken, Spinoza'nın etik insanı sadece yaşama gücünü kuvvetlendiren duyguların peşinden gider. Sadece gerçek sevinci büyütmek üzere, kedere ve her türden marazi hisse kararlı biçimde sırtını döner.

Hıristiyan ahlakının ve ardından da Kant'ın tesis ettiği aşkın "iyi" ve "kötü" kategorilerini yapıbozuma uğratmayı hiç bırakmayan Nietzsche'nin, Spinoza'nın düşüncesini keşfettiğinde neden müthiş keyiflendiğini anlayabiliyoruz: "Çok şaşkınım, çok heyecanlıyım! Bir öncüm var, hem de ne öncü! (...) Adeta dağların tepelerinde beni çok defa, pek çok defa nefessiz bırakan ve kanımı kaynatan yalnızlığım

1 *age.*, IV, 24, ispat.

en azından iki kişilikmiş. Muhteşem!"[1] Bu satırlar 30 Temmuz 1881'de yazılır ve Nietzsche, doğmakta olan eseriyle ilgili en büyük ilhamı aynı yılın Ağustos ayında aldığını itiraf edecektir. Nitekim geleneksel ahlakı yapıbozuma uğrattığı büyük eserleri de bundan birkaç yıl sonra yayımlanır (1885'da *İyiliğin ve Kötülüğün Ötesinde*, 1887'de *Ahlakın Soykütüğü*). Yani Spinoza'nın, düşüncesi üzerinde hem çok hızlı hem de başat bir etkisi olmuştur. Nietzsche, iyilik-kötülük ikiliğinin yerine iyi-kötü ikiliğini geçirmek konusunda da Spinoza'yı takip eder. *Ahlakın Soykütüğü*'nde "İyiliğin ve kötülüğün ötesinde demek, hiç de iyinin ve kötünün ötesinde demek değildir"[2] der. Nietzsche de Spinoza gibi etiğini sevinçten yola çıkarak ve sevinç yolunda, ama Hollandalı filozofun kurduğu güçlü akılcı sistem yerine parçalı biçimde ve aforizmalarla kurar.

Spinoza daha da ileri gider ve etiğin, insanı tutkularına gönüllü kulluğundan kurtarma amacı taşıdığını gösterir: "İnsanın tutkularına hâkim olmak ve onlar üzerinde hâkimiyet kurmaktaki acizliğine esaret diyorum. Duygularının boyunduruğundaki insanın ipleri kendisinin değil kaderin elindedir, hatta kaderin onun üzerinde öyle bir gücü vardır ki insan neyin daha iyi olduğunu görse bile ekseriyetle daha kötüyü yapmak zorunda kalır."[3] Spinoza etiği "-malısın", "-mak gerekir" gibi ahlaki telkinlerde bulunmaz; gücümüzü, özgürlüğümüzü ve sevincimizi büyütebilmek için, duygularımızın nedenlerine dair şahsi bir farkındalık kazanmamızı önerir. Zira sıkça hatırlattığı üzere "İnsanlar arzularının nedenlerini çoğunlukla bilmezler. Eylemlerinin ve arzularının bilincindedirler ancak bir şeyi arzulamalarında belirleyici olan nedenlerden bihaberdirler."[4] İnsanlar gerçek sela-

1 *Franz Overbeck'e mektup, Sils-Maria, 30 Temmuz 1881.*
2 *Nietzsche, Ahlakın Soykütüğü, I. Çalışma, 17.*
3 *Etika, IV, Önsöz.*
4 *age., IV, Önsöz.*

metle mutluluğun iç yaşamlarını ve duygulanımlarını akılcı şekilde düzenlemekten geçtiğini anlamadıkları için, her ikisi de izah edilemez bir dışsal otoriteye dayanan; dini ödev kanununu ve laik ödev ahlakını icat etmişlerdir. Spinoza, Guillaume de Blyenbergh'e bir mektubunda şöyle yazar: "Zaten kalabalıklar da en yüksek mefhumları algılamaya muktedir değildir. Bu nedenle ben, Tanrı'nın peygamberlere vahiyle bildirdiği ve selamet için zorunlu olan bütün ilkelerin yasa biçiminde yazılmış olduğuna kanaat getirdim."[1] Bize kendini aşkın biçimde dayatan ahlak kanununa riayet ettiğimiz için doğru davrandığımızı düşünmek içimizi rahatlatır. Konforludur bu, zira bizi düşünmekten ve ne yapmanın münasip olduğunu içimizde aramak gerektiğini anlamaktan alıkoyar. Kant usulü, ispatlanamaz kalan bir kategorik buyrukla değil; kendimiz üzerine, bize neyin iyi neyin kötü geldiğinin farkına varmamızı ve böylelikle aklın yönetiminde olduğu için başkalarına zarar veremeyecek şekilde davranmamızı sağlayacak titiz bir gözlemle yapılabilir bu. İçkin ve akılcı iyi-kötü etiği böylece, aşkın ve akıldışı iyilik-kötülük ahlakının yerini alır. Bu etikte tutkular, Hıristiyan ilahiyatında yahut klasik ahlakta olduğu gibi şer değil, bir zehir ve esaret olarak kınanır. Spinoza etiği acizlikten kudrete, hüzünden sevince, esaretten özgürlüğe geçiştir.

Özgürlük meselesinin Spinoza'nın projesinin kalbinde olduğunu bir kez daha görüyoruz. Nasıl ki *TPİ*'sinin peşinden koştuğu gerçek hedef düşünme özgürlüğü idiyse *Etika*'sının nihai hedefi de iç özgürlüktür. Ancak öte yandan Spinoza her şeyin belirlenmiş olduğunu, hür iradenin var olmadığını söyler ve düşüncesindeki en büyük zorluk da budur. Şimdi bu paradoksu inceleyip Spinoza'nın, –ebedi saadet diye adlandırdığı– insanın selametiyle ilgili neler düşündüğünü görelim.

---

1 *Kötülük Mektupları*, Norgunk Yayınları, çev. Alber Nahum, 19 numaralı 5 Ocak 1665 tarihli mektup, s.58.

7

Özgürlük, Ebediyet, Sevgi

"Ebedi olduğumuzu hisseder ve tecrübe ederiz."

Spinoza'da özgürlük meselesi açıkça görünür bir paradoks üzerinde temellenir: Kendisini ortadan kaldırırmış gibi görünen kozmik bir belirlenim mefhumuna yaslanan eserin her yerindedir özgürlük. *Etika*'nın hemen başında, Tanrı'yı yegâne töz olarak tanımladıktan sonra Spinoza onun "tüm şeylerin içkin nedeni"[1] olduğunu ve "her şeyin Tanrı tarafından önceden belirlenmiş olduğunu"[2] söyler. Doğa bu ilk nedenselliğin yayılımıdır ve dünyadaki her şey nedenlerle belirlenmiş olup kendi etkisini-sonucunu üretir. Bu neden-sonuç zinciri –ki Hindu ve Budist *karma*, yani evrensel nedensellik kanunu mefhumunu hatırlatır– insanların, nedenlerini çoğunlukla bilmediğimiz eylemleri de dahil olmak üzere her şey için geçerlidir. Ancak bu belirlenimin hiçbir şekilde dini olmadığını hatırlatalım: Bir alınyazısının ya da kaderin ifadesi değildir. Dualarımızla etkileyebileceğimiz bir Tanrı iradesi yoktur kaynağında. Basitçe bir ilk nedenselliğin, nere-

1 *Etika*, I, 18.
2 *age.*, I, ek.

deyse mekanik biçimde kozmosun tamamına yayılmasıdır. Bu devasa neden-sonuç zinciri içine atılmış buluruz kendimizi ve tümüyle onun tarafından koşullanırken bir yandan da, kendi edimlerimizle birtakım sonuçlara da yol açtığımızdan bu zincire bizzat katılırız. Böyle bir evrensel belirlenmişlik içerisinde bireysel özgürlük olanağı nasıl doğabilir?

Özgürlüğün ne olabileceğini açıklamadan önce, Spinoza işe ne olmadığını ortaya koymakla başlar: hür irade. Descartes Hıristiyanlık ilahiyatçılarını takip ederek insanoğlunun; hür iradeye yani duygular, dolayısıyla da arzular tarafından belirlenmemiş tercihlerde bulunmasını sağlayacak bir iradi belirsizliğe sahip tek varlık olduğunu söyler. Daha önce gördüğümüz gibi "insanın krallık içinde bir krallık" olmadığını; her şey ve her canlı varlıkla aynı nedensellik kanununa –hem bedeni hem de ruhuyla– tabi olduğunu belirtir. Hür irade bir yanılsamadan ibarettir: "İnsanlar özgür olduklarını sanırlar çünkü istemlerinin ve iştahlarının bilincindedirler; kendilerini, arzulamaya ve istemeye yatkın kılan nedenler üzerine rüyalarında bile düşünmezler çünkü onlardan bihaberdirler."[1] O halde kendimizi özgür tasavvur etmemiz, eylemlerimizin gerekçelerinin hiçbir şekilde bilincinde olmayışımızdandır. Kendimizi dikkatle gözlemlemeye başlar başlamaz, özgürce yönlendiğini düşündüğümüz tercih ve arzularımızı aslında envaiçeşit nedenin belirlediğinin bilincine varırız. Derinlik psikolojisinin söylediği de bundan başka bir şey değildir: Arzularımız ve edimlerimiz, bilincimizden kaçan nedenlerden kaynaklanır. Peki o zaman sadece farkında olmadığımız nedenlerden ötürü eylemeye mi mahkûmuz? Spinoza'nın buna cevabı "Hayır"dır; özgürlük vardır ama onu derinlemesine yeniden tanımlamak gerekir.

Bunu iki safhada yapar. Öncelikle şunu ortaya koyar: "Salt kendi doğasının zorunluluğuyla var olan ve eylemi

1 *age.* II, 35, not.

tek başına kendisince belirlenen şey özgürdür."[1] Bu açıdan tek yani tamamıyla özerk, hiçbir nedenin baskısı altında olmayan "tek özgür neden Tanrı'dır".[2] İkinci olarak, insanın da; kendisi dışındaki nedenlerin etkisi yerine kendi doğasına, kendi "tikel özüne" göre eylediği ölçüde özgür olacağını belirtir. Başka bir deyişle ne kadar tümüyle uygun fikirler oluşturur, eylemlerimizin nedenlerinin bilincine ne kadar varır, kendi doğamıza göre hareket etme kabiliyetine ne kadar kavuşursak o kadar özerk oluruz. Hareketlerimiz, ne oranda dış nedenlerden değil varlığımızın eşsiz özünden kaynaklanırsa o denli özgür olacaktır.

Bunu mümkün kılan, aklı işletmektir: "Bir insanı aklın kılavuzluğunda yaşadığı ölçüde özgür olarak adlandırıyorum çünkü bu ölçüde; insan sadece doğası yoluyla tam uygun olarak bilinebilen nedenler tarafından eylemde bulunmaya belirlenmiştir, gene bu nedenler onu zorunlu olarak eylemde bulunmaya belirler."[3] Spinoza'nın söylediği son derece nettir: Özgürüz çünkü akıl sayesinde, dış sebeplerin etkisi altında değil kendi has doğamızdan yola çıkarak hareket ederiz. Öte yandan rasgele davranmadığımız, nasıl davranacağımızın kendi doğamızın belirlenimine bağlı olduğu da doğrudur. Başka bir deyişle özgür olmak tam manasıyla kendi olmak, kendi olmak da kendi doğasının belirlenimlerine cevap vermektir. Bir insan her zaman, tanrısal sıfatlar olan düşünce ve uzamın kiplerinden biri olan kendi özü tarafından belirlenecektir. Hiçbir zaman derin ve tanrısal doğamızdan başka türlü olmakta özgür değiliz, dolayısıyla kendi doğamıza göre mümkün olanın dışında hiçbir şey yapamayız. Örneğin mizacen faal bir birey ömrü boyunca öyle kalacaktır ama daha iyi ya da kötü, yani derin doğasına daha az ya da daha çok uygun davranışlarda bulunabilir ki

1 *age., I, 7 numaralı tanım.*
2 *age., I, 17, önerme sonucu ve not.*
3 *Politik İnceleme, age.,* II, *11, s.41.*

onu az ya da çok özgür kılacak olan bunlardır. Aynı şekilde, bir engele toslayan biri, duygularıyla mı yoksa aklıyla mı harekete geçeceğine göre çok farklı şekillerde davranabilir. Üzüntü, korku veya öfke hislerine hâkim olmayı başarırsa, bunu yapamadığı duruma göre daha özgür olacaktır.

Velhasıl Spinoza özgürlüğü bir yandan zorunluluğun kavranması, diğer yandan kendini tutkulardan kurtarma olarak tanımlar. Cahil kişi tutkularının tutsağı ve sebeplerini bilmediği duygularının boyunduruğunda olduğu için en nihayetinde mutsuz olacak; bilge kişi ise aklın hâkimiyetinde hareket edecek, böylece cehaletin ve tutkularının tutsaklığından kurtulduğu için mutlu olacaktır. Özgürlük baskının zıddıdır ama zorunluluğun zıddı değildir. Dış nedenlerin baskısı üzerimizde ne kadar azsa ve bizi belirleyen doğa kanunlarının zorunluluğunu ne kadar anlarsak o kadar özgür oluruz. Ayrıca esaretten kurtulmak hem eyleme gücümüzü hem de sevincimizi artırır ve en sonunda, göreceğimiz üzere bizi ebedi saadetin sonsuz sevincine götürür. Zorunluluğa dair akıl, özgürleşmedir: Spinoza'nın özgürlüğe getirdiği yeni tanımı bu şekilde kavrayabiliriz. Kendi adıma, bu anlayışın Hinduizm ve Budizmle ne denli örtüştüğünü bir kez daha, şaşırarak gördüm; nitekim onlar da aynı kozmik belirlenimciliği ve kusursuz sevince, özgürleşmeyi sağlayan gerçek bilgi vasıtasıyla erişmeye dair aynı imkânı kabul eder (*moksha* veya *nirvana*).

Bilgi bizi özgür kılsa da akılcı bilgi, Spinoza'nın ebedi saadet adını verdiği üstün mutluluğa erişmek için yetersizdir. Bunun için üçüncü bir bilgi türü daha lazımdır: sezgisel bilgi. Kanaat ile muhayyilenin ilk bilgi türü olduğunu ama bizi esarete götürdüğünü gördük. İkinci tür bilginin temelinde, kendimizi tanımamızı ve duygularımıza söz geçirmemizi sağlayan akıl vardır. Ancak ve ancak ikincinin uzantısı olarak var olabilecek olan üçüncü tür bilgi; sonlu bir şey ile sonsuz bir şey arasındaki, yani bedenimizin ve ruhumuzun

kip olmaları ile tanrısal sıfatların ebedi varoluşu arasındaki ilişkiyi kavramamızı sağlayan sezgidir. Aklın kontrolündeki iç dünyamızla Varlık'ın bütünü arasındaki örtüşmeyi, kendi mahrem kozmosumuzla tüm kozmos arasındaki kusursuz uyumu bu sezgi sayesinde fark ederiz. Bizi bütün evrenle uyumlu hale getirmesinden ötürü bu sezgisel kavrayış bize en büyük mutluluğu, en kusursuz sevinci getirir: "Bu bilgi türüne ne kadar sahipsek kendimizin ve Tanrı'nın o kadar bilincinde, başka bir deyişle o kadar kusursuz ve mutlu oluruz."[1] Spinoza tereddütsüz biçimde, sezgisel bilmenin her şeyi yepyeni şekilde ele almamızı sağladığını ve bizi en büyük ruhsal doyumlara eriştirdiğini söyler. Robert Misrahi bu noktada, ebedi saadete erişmemizi sağlayan bir "ikinci doğuş"tan bahseder.[2] Ancak, bizzat Spinoza'nın kullandığı dini çağrışımlı sözdağarcığına temkinli yaklaşmak gerekir. Nitekim yine Misrahi bu nihai tecrübenin mistik türdeki bir yorumuna karşı şöyle ikazda bulunur: "Spinoza'nın ebedi saadeti mistik bir şey değildir: Sonlu bir varlıkla sonsuz Varlık'ın birleşmesi sonucu ortaya çıkamaz; akılcı ve sezgisel bir sürecin sonucudur ve meydana gelen şey bilgi, yani bilgeliktir."[3] Her ne kadar Spinoza'nın kullandığı dil bazen Hıristiyan mistiklerininkine çok yakın olsa da, söz konusu tecrübelerin temellerinin farklı olduğunu unutmamak gerekir: Bir yanda inançla ve kalple aşkın bir Tanrı'yla birleşme, diğer yanda akıl ve sezgiyle içkin bir Tanrı'yla birleşme vardır. Spinozacılığın nihai evresi içkin bir mistiklik olarak, hatta daha iyisi, –dini türden bir tecrübeyle karıştırılmasını önlemek adına– pek çok açıdan Plotinos'unkine yahut Hindistan'dakine çok yakın bir bilgelik olarak tanımlanabilir.

---

1 *Etika, V, 31, not.*

2 *Robert Misrahi, 100 mots sur l'Etika de Spinoza, Les Empêcheurs de tourner en rond, 2005, s. 171.*

3 *Etika, s.116.*

Kusursuzlaşmada ve hazda ne kadar yükselirsek "Tanrısal doğadan o kadar pay alırız"[1] ve Tanrı'yı, onun kendisini ve insanları sevdiği gibi severiz: "Kendisini ve duygularını açık seçik biçimde anlayan kişi Tanrı'yı sever; kendisini ve duygularını ne kadar iyi anlıyorsa o kadar çok sever."[2]

O halde Spinoza etiği akılcı bir Tanrı bilgisiyle başlar ve bir yandan kendini tanımakla diğer yandan içimizdeki kozmosla dışımızdaki kozmosun tamamı arasındaki ilişkinin sezgisiyle açığa çıkan bir Tanrı sevgisiyle biter. Kendimizi ne kadar tanır, duygularımızı ne kadar düzene sokarsak gücümüz ve sevincimiz o ölçüde artar ve ayrıca tanrısal doğadan o ölçüde pay alır, Tanrı aşkını o ölçüde tecrübe ederiz.

Demek ki ebedi saadet yahut kusursuz sevinç; sevgide tamama eren hem akılcı hem de sezgisel bir bilginin ürünüdür. Tutku anlamındaki sevgi değildir bahsedilen ve bu noktada Spinoza "Tanrı kimseyi sevmez, kimseden nefret etmez"[3] der. Zihnin ürünü olan, evrensel bir sevgidir bu: "Zihnin Tanrı'ya duyduğu akli sevgi, Tanrı'nın, kendisine duyduğu Tanrı sevgisinin ta kendisidir."[4] Tanrısal doğaya ne kadar katılırsak bu akli Tanrı sevgisi de o kadar yeşerir. O andan itibaren Tanrı sevgimiz, Tanrı'nın insanlara sevgisi ve Tanrı'nın kendisine sevgisi arasında hiçbir ayrım kalmaz: "O halde Tanrı kendisini sevdiği için insanları da sever ve dolayısıyla Tanrı'nın insanlara sevgisi ile zihnin Tanrı'ya karşı akli sevgisi bir ve aynı şeydir. (...) Bu, selametimizin, başka deyişle "ebedi saadetin" veya "özgürlüğün" nerede olduğunu net olarak anlamamızı sağlar: Daimi ve ebedi Tanrı sevgisinde, başka bir deyişle Tanrı'nın insanlara duyduğu sevgidedir."[5]

---

1 *age., IV, ek.*
2 *age., V, 15.*
3 *age., V, 17, önerme sonucu.*
4 *age.., V, 36.*
5 *age.., V, 36, önerme sonucu ve not.*

Spinoza sevgi odaklı bu hikmetin merkezine yeni bir mefhum sokar: ebediyet. "Akli Tanrı sevgisi üçüncü bilgi türünden doğar ve ebedidir."[1] Tanrı sevgisi zamanın ötesindedir ve bundan ötürü ebedidir. Tanrısal doğadan ve sevgiden pay alarak "ebedi olduğumuzu hisseder ve tecrübe ederiz".[2] Ölümsüzlük (hiç bitmeyen bir zamanda uzayıp giden bir varoluş) ile ebediyeti birbirine karıştırmayalım: Ebediyet zamanın dışında, ne başı ne sonu olan bir andır. Ebedi olduğumuzu tecrübe etmek, zamansallığın ötesinde var olabildiğimizin tasvir edilemez tecrübesini anda yaşamaktır. Bruno Giuliani bunu çok güzel ifade eder: "Ruhun kendini ebedi olarak algılamasının anlamı; kendini bizzat özünde, zamanın ve uzamın dışında varmış gibi algılamasıdır. Bu, ömrünün bitmeyeceği anlamına gelmez. Bilakis ömrü sınırlı demektir: Ruh basitçe; Tanrı'nın ebediliğiyle aynı zorunlulukla, zamansız biçimde var olduğunu duymak anlamında kendisinin de ebedi olduğunu hisseder."[3]

Bu, pek çok mistiğin tarif ettiğine benzeyen bir tecrübedir. Aşkı ya da bir güzelliği temaşa etme tecrübesi bizi sarstığında "zamanın durduğu izleniminden" bahsetmemiz gibi bir şeydir bu. Bu ebediyet hissini ilk defa, çocukluktan çıkmaya yakın, bir ormanda, güneş sisli bir açıklığın üzerinden geçerken sonsuz ve evrensel bir aşka tutulduğumda hissetmiştim. Beni son derece heyecanlandıran bu manzarayı uzun süre öylece seyrettim. Zaman mefhumumu tamamen kaybetmiştim. Sadece zamanın ortadan kalktığını değil, aynı zamanda kendimle dünya arasındaki her türden ayrımın silindiğini hissediyordum. Spinoza'nın bahsettiği bu ebediyet hissini tecrübe etmemi sağlayan o an boyunca doğayla bir olmuştum.

---

1 *age., V, 33.*

2 *age., V, 23, not.*

3 *Bruno Giuliani, Le Bonheur avec Spinoza, l'Ethique reformulée pour notre temps, Almora, 2011, s. 232.*

Etika'nın beşinci bölümünün sonunda Spinoza, düşüncesini olağanüstü çeviklikle ilerleten bir eşiği daha geçer: Sadece "ebedi olduğumuzu hissetmeyiz", ruhumuz gerçekten de ebedidir ve ölümle ortadan kalkmaz: "İnsanın ruhu bedenle birlikte tamamen ortadan kalkamaz, ondan geriye ebedi bir parça kalır."[1] Spinoza ölümden sonra var olmaya devam edenin ruhun etken kısmı (tümüyle uygun fikirleri oluşturan kavrayış) olduğunu, edilgen kısmın, başka bir deyişle muhayyilenin ise öldüğünü belirtir.[2] Yani bir insan aklını, tümüyle uygun fikirlerini, var olma ve sevinç duyma gücünü ne kadar geliştirirse, bedeninin yok olmasının ardından ruhundan o kadar büyük bir parçası geriye kalır. Tam tersi, sadece muhayyilesinin ve ölçüsüz duygularının hâkimiyetinde yaşayan kişinin ruhundan geriye pek bir şey kalmayacaktır. Spinoza beden ile ruh arasındaki bağlantıdan ötürü; bir beden "bedenin duygulanışlarını, anlama yetisine göre düzenleme ve sıralama gücüne ne kadar sahipse" ruhun, bedenin ardından yaşamaya devam eden kısmının o kadar büyük olacağını da belirtir.[3] Başka şekilde söylersek, hislerimizi ve heyecanlarımızı ne kadar akıl yönetirse, tutkularımız ne kadar eyleme dönüşürse ruhumuzdan geriye kalan parça da o kadar büyük olacaktır.

Ruhun hayatta kalması meselesi pek çok yoruma ve tartışmaya sebebiyet vermiştir. Materyalist Spinozacılar (özellikle de sayıları 60'lı ve 70'li yıllarda hayli fazla olan, Louis Althusser gibi Marksistler) Spinoza'nın, *Etika*'sının en son sayfalarında, dini düşüncelerin dümen suyunda, ruhun bedenden sonra hayatta kaldığını düşünebildiğini kabul edemezler. Çünkü onlara göre bu, ruhla beden arasındaki tözsel birliğe dair tasavvuruyla çelişir ve ayrıca hayatta kalma gibi son derece insani bir arzuyla, inanılır olamayacak

1 *Etika, V, 23.*
2 *age., V, 40, önerme sonucu.*
3 *age., V, 39, ispat.*

kadar çok benzerlik gösterir. Oysa Spinoza'nın metnini ne yana eğip bükerseniz bükün, birden fazla kez ifade ettiği bal gibi de budur. Esasında ben bunu çok makul buluyorum: Yaşamaya devam eden, içimizdeki tanrısal ve ebedi parçadır. Zaman, ömrümüz biter bitmez örtüsünü kaldıracak, ruhumuz başlangıcı ya da sonu olmayan Tanrı'da, onun parçası olarak yaşamaya devam edecektir. Bu da yine *Advaita Vedanta* Hint felsefesinin tasavvuruna benzer: *âtman* (içimizdeki tanrısal kısım), cehaletten sıyrılıp özgürlüğe ulaştığında *brahman* (gayrişahsi kozmik tanrısallık) ile birleşir. Hindular'ın eklediği ve Spinoza'nın sessiz kaldığı nokta; bilgi yoluyla nihai özgürlüğe ulaşmadığı takdirde, bu parçanın yeni bir bedende yeniden hayata geleceğidir.

Spinoza bilgeliğinin Hint bilgeliğiyle pek çok noktada benzeştiğini gördük; bu felsefeye dair hiçbir şey bilemeyeceği bir ortamda, tek başına bir adamın bu kadar temel noktalarda aynı tezleri savunması karşısındaki şaşkınlığım da hayranlığım da bakidir. Spinoza aklın evrensel olduğuna kaniydi. Akıl evrenseldir ve –hangisi olursa olsun– inançların deforme edici etkisi olmadığında, aynı titizlik ve aynı hakikat aşkıyla aynı yollar takip edildiğinde, tarihsel dönem ve yer fark etmeksizin ortak argümanlar geliştirilebilir, aynı tecrübeler yaşanabilir. Bu tecrübelerin başında da, onu zamanın dolambaçlı yollarından çekip alarak ebediyetin ışığında yaşamasını sağlayacak olan, Tanrı sevgisinin sezgisel bilgisi gelir.

Bilge o safhaya ulaştığında, hiçbir şeyin ve hiç kimsenin ondan alamayacağı bir sevincin içerisinde olur. Kendisinin, Tanrı'nın ve şeylerin bilincindedir ve daima gerçek ruh tatminine sahiptir.[1] Hayata bütünüyle rıza gösterir çünkü her şeyin zorunlulukla gerçekleştiğini bilir,[2] ne nefret hisseder ne de acıma;[3] kendisi için dilediği iyi şeyleri başkaları için de

1 *age., V, 42.*
2 *age., IV, 32.*
3 *age., IV, 50, not.*

diler[1] ve nefrete yahut tahkire sevgiyle karşılık verir[2] çünkü bilir ki "gönüller silahla değil, sevgi ve cömertlikle kazanılır".[3] Bu nihai evrede –Bergson'un büyük mistiklerden bahsederken tarif ettiği gibi– kutsallıktan ve bilgelikten kaynaklanan eylemler ile bunların meyvelerinin birbirine karıştığını görürüz. Yolları çok farklı olsa da bilge de aziz de –biri aklın içkin yolunda, diğeri aşkın bir Tanrı'ya sevgi dolu inancın izinde yol alır– ebedi saadet içinde yaşar ve her ikisi de ebediyeti tecrübe eder. Ancak Spinoza, varlığın dönüşümüne ve kemale ermesine giden bu iki yolun mahiyetini net biçimde ayıran şu çok özgün ve kuvvetli sözü de söyler: "Ebedi saadet erdemin ödülü değil, erdemin ta kendisidir; bunun hazzına varmak da ihtiraslarımızı dizginlemekten değildir, aksine ihtiraslarımızı dizginleyebilmemiz bu hazzı almaktan ötürüdür."[4] Başka bir deyişle, geleneksel çileci dini ya da ahlaki yollar (bir kez daha Spinoza düşüncesini aksettiren İncillerin mesajının tersine) hazzı erdemin ödülü olarak beklerken Spinozacı bilgelik, bizi hayatımızı akılla yönetmeye teşvik etmek amacıyla, eyleme kudretimizi artırmak üzere tutkularımızı düzene sokmaktan aldığımız hazzın tecrübesinden yola çıkar. "Düzgün davranırsan ödüllendirileceksin", "Mutluluğu beklerken acı çek" türü bir ahlak değildir bu kesinlikle. Aksine bizi sevindiren, büyüten, mutlu eden şeylere yaslanmamızı önerir bize ve sevinçten diğerine, en sonunda da ebedi saadete ve özgürlüğe götürecek olan bilgelik yoluna bizi gittikçe daha kararlı biçimde sokar.

Yalnızlığın ona verdiği ıstırabı hissedebildiğimiz, *Etika*'nın çok tesirli son satırlarında Spinoza'nın itiraf ettiği gibi: "Gösterdiğim yolun çok çetin göründüğü doğruysa da onu bulmamız gayet mümkündür. Bu kadar nadir bulunan

1 *age., IV, 37.*
2 *age., IV, 46.*
3 *age., IV, ek.*
4 *age., V, 4.*

bir şey çetin de olmalıdır zaten. Zira selamet orada, elimizin altında olsa ve ona zahmetsizce ulaşabilecek olsak herkesin onu ihmal etmesi nasıl mümkün olurdu ki? Her kıymetli şey zahmetli olduğu kadar nadirdir de."[1]

1 *age., V, 42, not.*

Sonuç

Spinozacılığın Büyüklüğü ve Sınırları

Spinoza "Özgür insanın en az düşündüğü şey ölümdür ve bilgeliği ölüm üzerine değil yaşam üzerine tefekkür eder"[1] diye yazar. Onun yaşamöyküsünü yazan Colerus'a göre, zayıf bir bünyeye sahip olan ve daha yirmi beşinde vereme yakalanan Baruch çok yaşamayacağını bilmektedir. Ev sahipleri de yakınları da, sükûnetini ve neşesini son nefesine kadar koruduğunu belirtirler. Bunu Guillaume de Blyenbergh'e bir mektubunda kendisi de ifade eder: "İçimdeki doğal anlama yetisi sayesinde günün birinde, bugüne dek topladığım meyvelerin yanlış olduğunu fark edecek olsam dahi bu beni mutlu ederdi. Çünkü bunlardan zevk alıyorum ve hayatı kederle, dövünmelerle geçirmek yerine huzur, sevinç ve neşe içinde geçirmeye çalışıyor, böylelikle bir derece olsun yükseliyorum."[2]

20 Şubat 1677 günü kendini kötü hissedince hekim dostu Louis Meyer'i çağırır. Amsterdam'dan ertesi sabah gelen Meyer, ona tavuk suyu çorba verilmesini salık verir. Spinoza, ev sahipleri öğle yemeğinden sonra papazın vaazını dinlemeye gitmişken, ikindi vakti saat üçe doğru odasında can verir.

---

1 *Etika*, IV, önerme 67.

2 Kötülük Mektupları, *age*., 21. mektup, s. 83.

Kırk beşindedir. Kuvvetle muhtemeldir ki Louis Meyer elyazmalarını Amsterdam'a, ev sahiplerinin gittiği küçük Nieuwe Kerk Kilisesi'nde gerçekleşen cenazesinin masrafını üstlenen yayımcısı Jan Reuwertz'e götürmüştür. On yıl kadar sonra, mezar yerini tutmak için gereken para bulunamadığından cenazesinden kalanlar kilisenin yanındaki mezarlığa serpiştirilir. Yirmi yıl evvel Yahudi cemaatinden aforoz edilmesinden sonra onunla hiç konuşmayan kız kardeşi Rebecca ölüm haberini alır almaz, miras için ortaya çıkar. Alacaktan çok borç olduğunu görünce mirastan vazgeçer. Çoğunluğunu kitapların oluşturduğu az sayıdaki eşyası açık artırmayla satılacaktır. Jan Reuwertz, Spinoza'nın ölümünün üstünden bir yıl geçmeden, *Etika*'nın da içinde bulunduğu yayımlanmamış eserlerini Latince ve Hollandaca iki dilli olarak, yazar adı olmadan ve sahte bir yayımcı adıyla yayımlar. II. Jean Paul'ün aziz ilan ettiği rahip Niels Stenson, hem mülki hem dini otoritelerin daha 1678 yazında kınadığı eseri "veba gibi bir şer" diye vasıflandırarak 1679 Mart'ında Katolik Kilisesi'nin yasak kitaplar listesine dahil eder. Her ne kadar yazara ait elyazması olmasa da, Vatikan arşivlerindeki bu eser, *Etika*'nın günümüze ulaşan tek elyazması nüshasıdır.

Anlamışsınızdır sevgili okurlar, Baruch Spinoza'yı gönülden seviyorum. Sahiciliği ve müthiş tutarlılığı, tatlılığı, hoşgörüsü ve ayrıca bilgelik arayışına dönüştürerek soylulaştırdığı yaraları ve ıstırapları beni derinden etkiliyor. Onu sevmemin başka bir sebebi de bir olumlama düşünürü olması. Spinoza kendini negativizmin karanlığına, hayata dair trajik bir bakış açısına kaptırmak yerine varoluşu pozitif şekilde ele almaya, ayrıca hazza ve ebedi saadete ulaşan bir kendini inşa yolu önermeye çalışan nadir modern filozoflardan biridir. İnsan doğasına ve dünyaya sarih bir şekilde bakmayı engellemeyen, bilakis kolaylaştıran bu yapıcı yolda daha en başından kendimi gördüm. Spinoza'yı, kendisine benzeyenlere felsefesiyle yardım etmek isteyen ve içinde bulunduğu

dünyayı güzelleştirmeyi arzu eden bir düşünür olduğu için seviyorum. Onu ayrıca, belki de bilhassa cesaretinden ötürü seviyorum: Düşünme özgürlüğünü ailenin, cemaatin, düşünsel konformizmin emniyetine tercih ederek hakikat sevdasına, herkesi karşısına almak pahasına sadık kaldı. En feci karalar çalındı ona, ailesi tarafından reddedildi, daimi tehdit altında yaşadı ama davranış tarzına hep sadık kaldı. Ondan nefret ettiler ama o hiç nefret etmedi. İhanete uğradı ama hiç ihanet etmedi. Onunla dalga geçtiler ama o kimseyi aşağılamadı. Çok hakaret işitti ama bunlara hep saygıyla cevap verdi. Bir lokma bir hırka anlayışıyla, ağırbaşlı biçimde ve daima fikirleriyle kusursuz bir tutarlılık içinde yaşadı, ki bu –ben de dahil– neredeyse hiçbir entelektüelin yapamadığı bir şey. Spinoza'yı seviyor ve kendi bilgelik arayışımda aziz bir dost kabul ediyorum.

Peki Spinozacı mıyım? Pek çok açıdan evet ve o açılara döneceğim. Ancak bazı noktalarda Spinoza düşüncesini benimsemiyorum. Eserlerinde çok hızlıca ifade ettiği ve tamamıyla karşı çıktığım iki noktadan kitabın içinde bahsetme fırsatım olmadı: kadın tasavvuru ve hayvanlara bakışı.

21 Şubat 1677'de vefat etmeden hemen önce, –tamamlanmamış olan– *Politik İnceleme*'de demokraside oy hakkıyla ilgili bir paragraf yazmıştı. Spinoza burada, kocalarına bağımlı oldukları için kadınların da çocuklar gibi oy hakkının dışında tutulması gerektiğini anlatır. Ardından doğru soruyu sorar: Kadınların kocalarına yönelik bu bağımlılıkları kültürel bir yapıdan mı kaynaklanmaktadır yoksa bizzat doğalarından mı? Spinoza hiç beklenmedik şekilde döneminin önyargılarına kapılır ve bize "kadınların konumunun doğal zayıflıklarının sonucu olduğunu" söyler. Son derece zayıf olan bu savlaması hiçbir ampirik tespite dayanmaz: "Dünya üzerinde hiçbir yerde kadınlar ve erkekler birlik beraberlik içinde hüküm sürmemiştir ama kadınların ve erkeklerin bulunduğu her yerde erkeklerin hüküm sürdüğünü ve kadınla-

rın yönetildiğini, bu şekilde de iki cinsin tam bir uyum içinde yaşadığını görürüz."[1] Kültürünün ve zamanının önyargılarını birçok alanda aşmayı başarmış olan Spinoza, bu meselede düşüncesini ilerletmeyi başaramamıştır. Acaba kötü biten gönül macerasını tamamıyla hazmedememiş miydi veyahut o macera onu körü körüne, ataerkil toplumların doğal özelliği olan kadın düşmanlığına mı hapsetmişti diye de hep merak etmişimdir...

Katılmadığım bir başka fikri: Hayvanlara dair, yine zamanının önyargılarıyla son derece uyumlu, faydacı tasavvuru. Spinoza akıl sahibi insanların, kendi aralarında adaleti ve anlaşmayı arasalar da doğanın kalanından ve özellikle de hayvanlardan, münasip gördükleri gibi faydalanabileceklerini söyler: "[Descartes'ın aksine] hayvanların bilinç sahibi olduğunu reddediyor değilim ancak bunun bizi, kendimiz için neyin faydalı olduğunu düşünmekten ve bizim için nasıl iyi olacaksa onlara öyle muamele etmekten men etmesini reddediyorum. Zira hayvanlar doğaları gereği bize uyum göstermez ve hisleri insan hislerinden doğa itibarıyla farklıdır."[2] Hayvanların pek çok bakımdan bizden hem daha akıllı hem daha duyarlı olduğunu ve onları gönül rahatlığıyla, canımızın istediği gibi sömürmemizin bahanesi olan, atalardan yadigâr "insana ait" mantığından çıkılması gerektiğini gösteren Montaigne bu konuda gerçek bir öncü olmuştur.

Bir başka ayrışma noktası: Spinoza'nın mutlak akılcılığı. Her ne kadar onun gibi insan aklının evrensel olduğuna ve evrenin kanunlarını anlamaya çalışabileceğine inansam da, gerçekliğin bütününün sadece mantık temelli akılla kavranabilir olduğunu düşünmüyorum. Kuantum fiziğinin gerçekleştirdiği devrim bize, dünyanın karmaşıklığını kavrayabilmek için klasik ikici mantığımızdan çıkmamız gerektiğini gösterdi ki bu, kendisine "ayrılamazlık" teorisi sunul-

1 *Politik İnceleme, 10, 4, s.155.*
2 *Etika*, IV, 37, not.

duğunda Einstein'ı bile sarsmıştı. Her ne kadar akılcılığın metafizikteki sınırlarını hissetmiş ve böylece sezgisel bilgiyi keşfetmiş olsa da, Spinoza'nın doğal olguları kavrayışı son derece Descartes'çıdır ve bugün "paranormal" denilen her şey, benim katılmadığım bir bakış açısıyla, ona göre vehimdir. Her şeyi nedensellik kanunundan yola çıkarak çözümleyince; örneğin Jung'un son derece güzel izah ettiği olguları, yani birbirine bir nedenle değil anlamlarıyla bağlı eşzamanlı olguları es geçer. Hele hele geometrik mantığa dayanan kapalı bir sistem, bana göre tamamen ihtimal dışıdır. Tüm inceliklerini anlamadığımı itiraf ediyorum ama yine de Spinoza'nın, hakikatin tamamını mantıklı biçimde izah eden akılcı sisteminin mümkün olduğunu düşünmüyorum. Mantık temelli aklın her şeyi izah edemeyeceğine kaniyim ve böyle bir sistemin, üzerinde temellendiği mutlak belirlenimciliğe dair de bazı kuşkularım var. Bu noktada Luc Ferry'nin Spinoza sistemine getirdiği radikal –ancak dürüst ve parlak– eleştiriye bakabilirsiniz.[1] Ancak sisteminin sınırları olsa da bu, Spinoza'nın teşebbüsünün "çılgınca" olduğuna hükmeden Luc Ferry'nin düşündüğü gibi her şeyin iskambil kulesi misali çöktüğü anlamına gelmez. Sistemini benimsemeseniz bile Spinoza'nın pek çok önermesi sizi hayranlık içinde bırakıp derinden etkileyebilir ve zihninizi besleyebilir. Yola koyulur ve bizi, felsefi ve dini düşüncenin bilindik yollarının dışına yönlendirir. Bizi sürekli olarak bakışımızı değiştirmeye; daha güzel düşünüp, daha uzağa veya başka yerlere bakmak üzere hazır düşünme kalıplarını terk etmeye çağırır. Her ne kadar zihnimi olduğu kadar yüreğimi de sarsan manevi tecrübeler yaşamış ve Mesih'le, sadece akılcı olamayacak denli duygusal bir bağ kurmuş olsam da Spinoza'nın tuhaf biçimde Hindistan'ınkini hatırlatan metafizik monizmini ve içkinci felsefesini benimsiyorum. Bedene ve ruha dair monist

1 Luc Ferry, *Spinoza et Leibniz. Le bonheur par la raison, Flammarion, "Sagesses d'hier et d'aujourd'hui" koleksiyonu, 2012.*

tasavvurunu da benimsiyorum. *Conatus*'u, arzuyu ve sevinci etiğin temeline yerleştiren antropolojisini canıgönülden kabul ediyorum. Dini hurafelere getirdiği radikal eleştiriyi benimsiyor, akılcı ve eleştirel Kitab-ı Mukaddes okumasını onaylıyorum. Modern demokrasilerimize dair –ileriyi görmüş– politik tasavvuruna da kendimi tabiatıyla çok yakın hissediyorum: En verimli değişim, aklın hâkimiyetinde yaşayacak olan bireylerden gelecektir. Onun gibi ben de dalga geçmemeye, yargılamamaya, kendimi öfkeye ve mızmızlığa kaptırmamaya; bunun yerine anlayıp eyleme geçmeye çalışıyorum. Ve bilhassa, onun gibi ben de güzel ve mutlu bir hayat yaşayarak hakikati ve hikmeti arıyorum. Velhasıl André Comte-Sponville'in şu sözlerine katılıyorum: "Felsefe evinde birçok yer vardır; Spinoza'nınki benim gözümde en güzeli, en yükseği, en genişidir. O yeri layığıyla dolduramıyorsak, o da kendi ayıbımız!"[1]

Korsika, ilkbahar-yaz 2017

1 *Philosophie Magazine, "Spinoza, voir le monde autrement" özel sayısı, Nisan-Haziran 2016, s. 130.*

Sonsöz

Robert Misrahi'yle Diyalog

Görüşlerini ve eleştirilerini almak üzere kitabımın müsveddelerini, Spinoza düşüncesini çok iyi bilen iki filozofa gönderdim. Öncelikle, metne bazı çok kıymetli nüanslar getirmemi sağlayan Bruno Giuliani'ye içten bir teşekkürü borç bilirim. Bu kitabı dikkatle okumaya vakit ayıran Robert Misrahi'ye de canıgönülden teşekkür ederim.

Bugün doksan birinde olan Robert Misrahi, Spinoza'yla on altı yaşında tanışır ve hür irade konusunda Sartre'la hemfikir olup Spinoza'yı biraz aldatsa da, ondan bir daha hiç ayrılmaz! Velhasıl yetmiş beş yıl boyunca, onunla aynı adı (Beni adını) taşıyan adaşını bıkıp usanmadan okur, tercüme eder, yorumlar. Türkiye kökenli Yahudi bir göçmen ailenin oğlu olan Beni çocukken, şiddetli bir antisemitizmin hüküm sürdüğü Fransa'ya daha iyi entegre olabilmek için Robert adını seçer. Tam Spinoza'nın *Etika*'sını keşfettiği sıralarda Vel d'Hiv Baskını'ndan kıl payı kurtulur ve sarı yıldızı taşımayı, hayatı pahasına reddeder. Çok zor bir çocukluk geçiren Robert (Daha sekiz yaşındayken annesi kalıcı olarak akıl hastanesine kapatılır, babası da neredeyse hep işsizdir.), hiç şüphesiz ustası Baruch Spinoza gibi postu kurtarmak için, on altısında kendini felsefeye verir. Bir sonraki yıl yani 1943'te,

neredeyse kimsenin tanımadığı bir filozof olan Jean-Paul Sartre'ın yazdığı *Varlık ve Hiçlik*'i basılır basılmaz okur. Bu onun felsefedeki ikinci yıldırım aşkıdır ve felsefe eğitiminin masraflarını, agregasyonunu alana kadar üstlenen filozofla yakınlaşır. Robert Misrahi Sorbonne'da felsefe dersleri verdiği uzun süre zarfında bir yandan da merkezine mutluluk arayışını koyduğu kendi eserini geliştirir ve tüm dünyaca kabul görmüş bir uzmanı haline geldiği Spinoza'nın eserlerini hem çevirir hem de felsefesi hakkında pek çok yayım yapar.

Beni-Robert Misrahi taslağımı okuduktan sonra, yorumlarını ve özellikle de başta Tanrı meselesi olmak üzere Spinoza'nın düşüncesine dair bazı yorumlarıma dair görüş ayrılıklarını bildirmek üzere bana bir mektup gönderdi. Büyük bir filozofun düşüncesinin daima zengin tartışmalara kapı aralayabildiğini göstermesi bakımından okuru ilgilendirebileceğini düşündüğüm için, Misrahi'nin mektubunu ve ona yazdığım cevabı, onun da müsaadesiyle yayımlamak istedim.

Sevgili Frédéric,

Spinoza üzerine güzel kitabınızı müthiş zevkle okudum. Filozofa duyduğunuz içten sevgiyi büyük memnuniyetle karşıladım ve ortak dostumuza dair çizdiğiniz son derece somut, güzel portreyi takdire şayan buldum. Bir yandan sade, bir yandan dinamik olan ve okurlara hem Spinoza'yı okuma arzusu aşılayıp hem de, gayet güzel hatırlattığınız gibi daha iyi yaşamalarına yardımcı olacak üslubunuza da hayran kaldım.

Aramızdaki dostluk gereği, Spinozacılığı yorumlayışınıza dair bazı itirazlarımı sizinle paylaşmam gerek. Bu itirazlar, Spinoza'nın doktrinini berdevam yayma yönündeki ortak gayretimize dahil. Aynı metnin hem çok sayıda hem de farklı yorumlarının olabileceğini ikimiz de biliyoruz. Bu yorumların mukayeseli olarak karşı karşıya getirilmesinin amacı da yorumcuların çalışmalarını ön plana çıkarmak değil, kaynak metnin anlaşılırlığını artırmaktır. Bu noktada benim fikrime göre bir "yorum", savını ne kadar çok olguyla desteklerse yazarın kastına o kadar yaklaşacaktır.

Velhasıl Spinoza ontolojisi konusunda tamamen ayrışıyoruz: Bana göre Spinoza bize (büyük felsefe tarihçisi Henri Gouhier'nin söylediği gibi) "kibar bir ateizm" önerir ve ben bu doktrine, Descartes felsefesi için kullanılıp infiale yol açmamış "maskeli" kavramından faydalanarak "maskeli ateizm" diyorum. Ne ahlaki bir duruş ne de oportünistlik olan bu savı desteklemek için hangi argümanlara başvuruyorum? Öncelikle hem metinsel hem tarihsel bazı olguları hatırlayalım.

Sevgili Frédéric, Spinoza'nın mührüne işlenmiş olan ve tüm eserini aydınlatan düsturu hatırlattığınızı göremedim: "*Caute*: kendini sakın." Spinoza fazla ihtiyatlı olabilir miydi? İyi de cemaati onu aforoz etmemiş miydi, hem de ateist addederek? Spinoza bıçaklı bir cinayet girişimine maruz kal-

mamış mıydı? Bu sıfatla tanınması ve ihtiyatı çağrıştırması için, terörizm barbarlığının ille modern bir isim mi alması lazım? Din savaşları 17. yüzyılda sona erdi mi? Bu perspektiften bakarak Spinoza'nın atalarının; –sizin gayet güzel bahsettiğiniz üzere– İber Yarımadası'nda yaşayan, hayatta kalmak için görüntüde Hıristiyanlığa geçmiş, ancak gizliden gizliye "özel hayatta Yahudi" kimliklerini koruyan Marran Yahudilerinden olabileceği gerçeğini neden hesaba katmayalım? 17. yüzyılda Kalvinist bir ülkede gizliden gizliye ateist olma ihtimali yok mudur?

Buna, yani Spinoza'nın "*Caute*" düsturuna başvurmasına ilaveten Lambert de Velthuysen'in (Jacob Osten'in iletiği) XLII numaralı mektubuna, Spinoza'nın Jacob Osten'e XLIII numaralı mektubundaki yanıtı vardır. Ancak Lambert de Velthuysen'in mektubu uzun bir teolojik inceleme ve yaratıcı, şahsi bir tanrının Spinoza'daki yokluğunun eleştirisi iken Spinoza, kısa bir mektupla "serbest ahlakı benimsemediğine göre ateist olmadığını" beyan etmekle yetinir. Esasında ihtiyatlı dostumuz Spinoza hiçbir teolojik veya ontolojik soruya cevap vermez. Bir aktarım gerçekleştirir. Kötü niyet midir bu? Jean Moulin'i yasadışı yaşamakla suçlayabilir miyiz? Spinoza'dan, intihar anlamına gelecek kahramanca bir şeffaflık talep etmeye hakkımız var mıdır?

Yorumumuzu destekleyen başka olgular da vardır. Spinoza *Etika*'da, kullandığı kavramlara sadece ve sadece kendi tanımlarında yüklediği anlamın verilmesinin uygun olduğunu özellikle belirtir ve (Leo Strauss'un vurguladığı gibi) bunu *tek bir kez* söyleyeceğini de ekler. Nitekim gerçekten de *tek bir kez* yazar: *Deus sive Natura*, Tanrı, yani Doğa (*Etika*, IV, 4, ispat).

Spinoza *hiçbir zaman* bir şahıs tanrıdan bahsetmez ve sonsuz olan bir Tanrı'nın insan bedeninde canlanması fikrini "saçma" olarak nitelemekten çekinmez. Tanrı'nın insanoğlunda ve tüm insanlık kültüründeki ruhu olan Mesih'in

kişiliğine duyduğu hayranlığı pek çok kez tekrarladığı doğrudur. Şu halde Spinoza'da ne sadık Hıristiyan dostlarına karşı bir hürmetin ne de herhangi bir dine bağlılık ifadesinin izi vardır.

Bana göre Spinoza'nın şahsi bir tanrı fikrini asla desteklemediği, aksine bu fikre karşı hep savaştığı açıktır ve keza "yaratmak" "özgürlük" gerektirdiğine göre, –*Deus sive Natura* gibi– *tamamıyla belirlenmiş* bir yaratıcı tanrı fikri, tanımı gereği çelişkilidir. Bu durumda şunu açıkça belirtmek zorundayım: Belirlenmiş tanrı kâdir-i mutlak bir tanrı değildir ve Spinozacılık bir ateizm (a-teizm) türüdür.

O halde nasıl oluyor da laik bir ülkede bir bilgelik doktrininin ateizm olabileceğini kabul etmekte bazen zorluk çekilebiliyor? Hem niye, etik doktrinlerin en şahanesi ve en gelişmişi ille de Voltaire'vari bir deizm olsun? İstisnayı neden değersizleştirelim? Ateizm yıkıcı olmak zorunda mıdır?

Duygusal hayat ve dolayısıyla arzu –ki siz, tuttuğu merkezi yerin hakkını veriyorsunuz– hususunda bir yorumum daha olacak. Spinoza'nın kelimeleri son derece özenle seçerek kaleme aldığı metne sadık kalındığı takdirde Latincede anlamları çok net olan *affectus* (affect: duygu) ve *affectio* (affection: duygulanış) ibareleri, Apphun'un yaptığı gibi tek bir kavramla (*affection*) karşılanamaz. Böyle bir çeviri *Etika*'nın III. Bölüm'ündeki, tam da duyguyu bedenin duygulanışı olarak ve bu duygulanışı fikri yönden tanımlayan III numaralı tanımın ispatladığı gibi, vahim bir anlam kaymasına sebep olur: Tanımladığımız kavramı, Apphun'un çevirisinin mecbur bıraktığı gibi tanımın içine dahil edemeyiz. Ancak son derece net ve merkezi olan aynı Latince *affectus* kavramını, gelişigüzel iki farklı kelimeyle de (*affect* ve *sentiment*) karşılayamayız. Roger Caillois'nın *affectus*'u *sentiment* diye çevirmesi hem keyfidir hem de lüzumsuzca modern. *Affectus*'u *sentiment* diye çevirmek sizin, *affect* çevirisiyle Spinoza'nın insan ruhunun bilgisine önemli katkısının hak-

kını vermeyi gayet iyi bilen metniniz açısından da zayıflatıcı etkiye sahip. *Affect* bizi, gayet yerinde olarak bahsettiğiniz Freud'a yönlendirir. Ancak Spinoza'da bir "bilinçdışı" kavramı olduğunu neden düşünmediğimi size bir başka sefer söyleyeceğim (bkz. *Etika*'daki duygu tanımı, III, tanım III).

Sevgili Frédéric, bu yorum farklılıklarına rağmen son derece isabetli ve capcanlı kitabınızdan ötürü sizi tebrik ediyorum. Sizi okurken Spinozacılığın tam kalbinde hissettim kendimi; bu çok zengin doktrini hem aslına çok uygun bir temsille hem de özgürlüğün ve sevincin hüküm süreceği bir geleceğe açılan dinamik bir anlamla vermeyi başarmışsınız. Size en içten dostluğumu ve hayranlığımı ifade etmek isterim.

Robert Misrahi

Sevgili Robert,

İkimizin de filozofların en büyüğü addettiğimiz ismin hayatı ve düşüncesini geniş bir kitlenin keşfetmesini sağlamaktan başka iddia taşımayan bu mütevazı kitabı hoşnutlukla okumuş olmanız beni çok mutlu etti ve gururlandırdı. Onun büyüklüğü, düşüncesinin sadece derinliği ve açıklığı değil, aynı zamanda hayatlarımız üzerinde sahip olabileceği önemli etkiden kaynaklanır. Dikkatle okuduğunuz ve eleştirel yorumlar getirdiğiniz için size tüm kalbimle teşekkür ederim.

Etika okumalarımıza dair bazı fikir ayrılıklarımızı vurguluyorsunuz, bundan ötürü size müteşekkirim. Daha tali olan ikinci noktada, *affectio (affection: duygulanış)* ile *affectus*'u (affect: duygu) farklı çevirmeye özen gösterdimse de kavramın çağdaşlarımız için daha açık olmasından ötürü, *affectus* için Roger Caillois'nın "sentiment" çevirisini koru-

duğum doğru ancak bunu, çoğu durumda daha doğru olan "affect" ile bağlantılandırarak yaptım.

Tanrı konusu ve Spinoza'nın ateistliği asli meselelerdir, bununla birlikte her ne kadar sizin birikiminize sahip olmasam ve Spinoza'ya sizin kadar çok vakit ayırmamışsam da, sizinle aynı fikirde değilim ve sebeplerini kısaca hatırlatmak isterim. Her şeyden evvel temel bir noktada hemfikiriz: Spinoza yaratıcı bir şahıs tanrıya, yani tektanrılı dinlerin Tanrı'sına elbette inanmaz. Bunu pek çok kez hatırlatıyorum zaten. Bakış açılarımızın farklılaştığı nokta sizin; Spinoza'nın Tanrı kelimesini –çok sık– kullanmasının ihtiyattan kaynaklandığını, tektanrılı dinlerinkinden çok farklı bir Tanrı tanımına sahip olduğundan bu kelimenin içeriğinin boşaldığını ve sadece tedbiren kullanıldığını düşünmeniz. Bence hiç böyle değil. *TPİ*'sini isimsiz basan, *Etika*'sını hayattayken yayımlamaktan vazgeçen Spinoza'nın ihtiyatlı davrandığını da defalarca dile getirdim ve Latince *Caute* yani "kendini sakın"ı kendisine düstur seçtiğini hatırlatmaktan da geri durmadım. Ama yine de ister Tanrı konusunda ister başka bir konuda, gerçekten düşünmediği herhangi bir şeyi yazmadığına kani olmaya devam ediyorum. Tanrı meselesi onun doktrinine tamamen yabancı, Hıristiyan dostlarının gönlünü hoş edecek basit bir kurnazlık olsaydı, en önemli kitabının ilk ve son bölümlerini ona ayırmaya gerek duyar mıydı? Konudan kısaca bahsedip kitabını *conatus*'a, arzuya ve sevince dayanan, kendi yeni antropolojik ve ahlaki görüşüne vakfetmesi yeterli olurdu. Spinoza'nın, etiğini bir metafiziğe dayandırma niyeti bana son derece açık geliyor. "Mutlak biçimde sonsuz" olan Tanrı'dan (*Etika*, I, tanım) yola çıkar, "Her şey Tanrı'dadır ve ona bağlıdır" (*Etika*, I, ek) dedikten sonra insan zihninin derinlerine dalar ve ardından, yaşadığı bir tecrübe gibi bahsettiği "Tanrı'ya duyulan ebedi akli sevgi" (*Etika*, V, 33) vasıtasıyla esaretten kurtulup ebedi saadete varmak üzere yeniden Tanrı'ya döner.

Bana öyle geliyor ki sevgili Robert, Tanrı tanımını, Batılı tektanrılı geleneklerin "yaratıcı ve şahıs olan bir varlık" tanımına indirgiyorsunuz ve bu da sizi mantıken Spinoza'nın, sistemini inanmadığı bir Tanrı'dan bahsederek inşa ettiğini düşünmeye götürüyor. Oysa Spinoza'nın yaptığı tam da Tanrı mefhumunu tepeden tırnağa yeniden tanımlamaktır. "Spinoza'nın Tanrı'sı" bölümünde anlattığım gibi onun, düalist olmayan içkin Tanrı tasavvuru Hindistan veya Çin'de rastlanan büyük bilgeliklerle şaşırtıcı biçimde benzeşir. Spinoza, Hinduların Brahman'ına veya Çin'in Tao'suna son derece benzeyen tanımları, bu tanımları hiç bilmeden yapar. İnsan aklının evrensel olduğuna dair muhteşem bir kanıt! Bu gayrişahsi ve kozmik tanrısallık, Spinoza için bir hakikattir ama bununla da kalmaz: Nihai hakikattir.

Yahudi-Hıristiyan geleneğimize mensup çağdaşlarının, onunkinden tamamıyla farklı olan tanımıyla karışması pahasına "Tanrı" demesi gerekiyordu. Size katıldığım nokta da burası: Tanrı kelimesini kullanması hiç şüphesiz, monist metafiziğinin devrimciliğini hafifletmek içindir. Bizim dönemimizde yaşamış olsa Spinoza'nın; ziyadesiyle yüklü, çağrıştırdıkları belli bir yönde olan bu kelimeden kaçınacak olması muhtemeldir. Ancak bana göre bu, işin özünü değiştirmiyor: Spinoza, en noksansızı olarak addettiği, yeni bir Tanrı tanımı önerir. Emsallerinin taptığı ancak onun çocukça addettiği Tanrı temsiline *inanmaz* ancak Tanrı'yı, akıl ilkesi ve iyi hayat modeli, sonsuz bir varlık olarak *düşünür*. Bu "Tanrı" düşüncesi ona sevinç vermiş ve tüm hayatını yönlendirmiştir.

Kitab-ı Mukaddes'teki Tanrı tanımıyla kendimizi sınırlandırmamızı istediğinize göre, dilerseniz buna "ateizm" diyebiliriz ancak ben, daha iyisi olmadığı için evrensel ancak gayet farklı biçimlerde "Tanrı" denilegelmiş mefhuma dair felsefi bir düşünce ortaya koymak için dini inancı aşma iddiası taşıyan Spinoza'nın bu şekilde nitelenmeyi neden reddettiğini anlayabiliyorum. Yine de, her türden yanlış anlamanın

önüne geçmek üzere, Spinoza'nın doğayla özdeşleşmiş Tanrı tasavvurunu "tanrıcılık" yerine "çoktanrıcılık" diye adlandırarak bakış açılarımızı kısmen uzlaştırabilir miyiz acaba?

Size bir kez daha içten teşekkürlerimi sunuyor, büyük saygımı ve baki dostluğumu ifade ediyorum.

Frédéric

Sevgili Frédéric,

Mektubuma cevabınız için teşekkür ederim.

Spinozacılığa dair farklı yaklaşımlarımızı dostluk sınırları içerisinde ortaya koyabildiğimiz için çok mutluyum. En çok üstünde durduğum nokta, Spinoza'da "Doğa ile özdeş bir Tanrı" olduğunu söylemiş olmanız.

Baki dostlukla.

Robert

Kaynakça

Spinoza'nın Eserleri

Burada, Pléiade (Gallimard, 1954) serisinde, Roger Caillois, Madeline Frances ve Robert Misrahi'nin şahane çevirisi ve notlarıyla basılmış olan *Tüm Eserleri*'ni kullandım.

Sadece *Etika*'yı okumak isteyenlere Bernard Pautrat'nın (Seuil, "Point essais" dizisi, 1988) veya Robert Misrahi'nin (Le Livre de Poche, 2011) çevirilerini önerebilirim.

Spinoza üzerine ve *Etika* üzerine binlerce eser var. Ben yazarın kendi eserlerine odaklanmayı seçtim ve çok azını okudum. Faydalı olduğunu düşündüğüm birkaç tanesini burada tanıtacağım.

Etika'nın Yorumları

ANSAY Pierre, *Spinoza peut nous sauver la vie.* (Alışılmamış türde, eğlenceli ancak hayli güvenilir ve kolay okunur bir kitap.)

DELEUZE Gilles, Spinoza, philosophie pratique, Minuit, 1981 [Spinoza: Pratik Felsefe, çev: Alber Nahum, Norgunk, 2005 (Üçüncü Baskı: 2019)]. (Olmazsa olmaz bir okuma ama çok meşakkatli.)

GIULIANI Bruno, *Le Bonheur selon Spinoza. L'Éthique reformulée pour notre temps*, Almora, 2011. (Yazar *Eti-*

ka'yı, çağdaşlarının içine tam olarak nüfuz edebilecekleri şekilde baştan yazmış: Özgün metne çok bağlı olanlar için rahatsız edici olabilecek olsa da özüne gayet sadık ve etkili.)

MISRAHI Robert, *100 mots sur l'Éthique de Spinoza*, Les Empêcheurs de tourner en rond, 2005. (Kitabı dikattle okurken el altında bulundurmaya birebir.)

SUHAMY Ariel, *Spinoza, pas à pas*, Ellipses, 2011. (Bazen zorlayıcı olsa da kitabın çok sarih ve aydınlatıcı bir değerlendirmesi.)

Spinoza üzerine Kitaplar

DAMASIO Antonio, *Spinoza'yı Ararken: Haz Acı ve Hisseden Beyin*, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2018 (Meşhur bir Amerikalı nöroloğun Spinoza düşüncesine son derece ilginç yaklaşımı. Okuması zaman zaman kuru, sıkıcı gelebiliyor.)

FERRY Luc, *Spinoza et Leibniz. Le bonheur par la raison*, collection «sagesses d'hier et d'aujourd'hui», Flammarion, 2012. (Spinozacılık'a radikal ancak ufuk açıcı bir eleştiri.

MOREAU, Pierre-François, *Spinoza et le spinozisme*, PUF, 2003. (Filozofun düşüncesine çok hâkim bir ismin kaleme aldığı güzel bir "*Que sais-je ?*" dizisi kitabı.)

MISRAHI Robert, *Spinoza, une philosophie de la joie* (Spinoza felsefesine mükemmel bir giriş; yazarın kitabın sonundaki kişisel notları da çok değerli.)

YALOM Irvin, *Le Problème Spinoza* [*Spinoza Problemi:* çev: Ahmet Ergenç, Kabalcı Yayınları, 2002]. (Spinoza ile Nazi ideolog Rosenberg'in hayatlarını birbirlerine paralel ele alan hem sürükleyici hem de gerçeklere sadık bir roman. Spinoza felsefesine çok az değiniyor.)

Yirmi üç yaşındayken sapkınlık suçlamasıyla Yahudi cemaatinden atılan Baruch Spinoza, hayatını felsefeye vakfetmeye karar verir. Amacı "üstün ve daimi bir sevincin hazzını kendisine sonsuza dek verecek" gerçek iyiyi bulmaktır. Hayatının kalan yirmi yılında devrimci bir eser inşa edecek, filolojinin, sosyolojinin ve etolojinin yanı sıra derinlik psikolojisinin de fikir babalarından biri olmayı başaracaktır. Ama hepsinden önemlisi, arzuyu ve hazzı merkeze alan, Tanrı, ahlak ve mutluluk tasavvurumuzu sarsacak bir felsefenin mucidi olacaktır.

"Spinoza pek çok açıdan zamanının çok ilerisindeydi, ama sadece bu da değil: Bizim zamanımızın da ilerisindedir. Spinoza 'mucizesi' derken kastettiğim budur."

Frédéric Lenoir (1962), Hayvanlar İçin Birlikte Derneği'nin kurucusu, SEVE Vakfı'nın (Birlikte Var Olmayı ve Yaşamayı Bilmek) kurucularından biridir. Yirmi civarında dile çevrilmiş elliyi aşkın kitabın yazarıdır. Son denemelerinden bazıları: *La Sagesse expliquée à ceux qui la cherchent* [Bilgeliği Arayanlar İçin Açıklamalı Bilgelik], *Du bonheur, un voyage philosophique* [Mutluluğa dair: Felsefi bir yolculuk]; *La puissance de la joie* [Sevincin Gücü]; *Philosopher et méditer avec les enfants* [Çocuklarla felsefe yapmak ve Düşünmek] *Lettre ouverte aux animaux (et à ceux qui les aiment)* [Hayvanlara (ve onları sevenlere) Açık Mektup].

9 786254 050688